

GEÇ NEOLİTİK 3-4 (MÖ. 6300-5900) VE KÜLTÜREL TEMAS: KUZEY MEZOPOTAMYA VE KUZEY LEVANT'TA BOYALI KERAMİK DEVRİMİ

Late Neolithic 3-4 (6300-5900 BCE) and
Cross-Cultural Encounters: Painted Pottery
Revolution in Northern Mesopotamia and
Northern Levant

Gönderim Tarihi: 26.01.2019

Kabul Tarihi: 11.12.2019

Doi: 10.31795/baunsobed.658812

İzzet ÇIVGIN*

ÖZ: Geç Neolitik, MÖ. 7000'den başlayıp 5500 ila 5100'e kadar devam eden dönemin adıdır. Eskiden bu devrin ikinci yarısı, Hassuna, Samarra, Halaf, Ubeyd olarak adlandırılan 4 maddi kültür topluluğu ekseninde tanımlanır; bu kültür evrenlerinin hem coğrafi hem de kronolojik açılardan ayırt edilebilir olgular olduğuna inanılırdı. Ama Geç Neolitiği numaralandırarak inceleyen yeni kronoloji anlayışı, adı geçen "kültür"ler arasındaki farkların sunî olduğunu ve 4 maddi kültür evreni arasında sürekli etkileşimler-geçişler yaşandığını ortaya koydu. Dönemin ortalarına denk düşen Geç Neolitik 3 (MÖ. 6300-6000) ve 4 (MÖ. 6000-5900) Yakın Doğu Tarihi açısından birer dönüm noktası oluştururlar. İlkinde, MÖ. 6200 iklim olayı denen soğuma ve kuraklaşma toplumlara hareketli (yarı-göçebe) çobanlığa zorlamış, avcı-toplayıcı pratikler yeniden güçlenmiş, *ikincil ürünler devrimi* ile süt ve yün üretimi başlamış, yalın kapların yanına da "iyi mallar" olarak bilinen kaliteli çanak-çömlekler eklenmişti. İkinci alt-dönemi ise *boyalı keramik devrimi* şekillendirdi, çömlek ustaları Kuzey Mezopotamya'nın pek çok yerleşiminde neredeyse eşzamanlı olarak Hassuna ve Samarra tipi kapların boyalı örneklerini ürettiler. Fırın içindeki oksijen ve karbondioksit oranının denetimli biçimde değiştirilmesinden ibaret yeni pişirme tekniklerinin keşfedildiği bu devir, Halaf'ın gelişini haber verdiği için "Geçiş" ya da "Proto-Halaf" olarak adlandırılmıştır. Proto-Halaf nasıl yoğun kültürel etkileşim sayesinde Hassuna ve Samarra maddi kültürlerinin kaynaşmasının ürünü ise, Halaf döneminde (Geç Neolitik 5'te) de yoğun kültürel temas hız kesmeyecek ve bütün Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant aynı maddi kültür temelinde bütünleşecektir.

Anahtar Kelimeler: Hassuna-Samarra ve Proto-Halaf, İlk Boyalı Keramikler, Kültürel Etkileşim.

* Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, izzetcivgin@yahoo.fr, ORCID ID: orcid.org/0000-0003-0338-0929.

ABSTRACT: A critical phase of the Ancient Near Eastern history, Late Neolithic covers the period 7000-5500/5100 BCE. Approximately a half century ago, the scholars proposed that Northern Mesopotamia was inhabited by distinct cultural entities known by their pottery styles as first attested at certain key sites, many of which have given their name on chronological episodes, such as Hassuna, Samarra and Halaf. But the most recent Late/Pottery Neolithic chronology for Upper Mesopotamia proposed by Reinhard Bernbeck and Olivier P. Nieuwenhuyse state that the Hassuna and Samarra “influences” form part of a continuous development, the transitional stage between pre-Halaf (6200 BCE) and the Early Halaf (5900 BCE). According to new chronology, Mid-Late Neolithic represented some turning points in human history. The 8.2 kiloyear event took place during the Late Neolithic 3 period (6300-6000 BCE): An abrupt decrease in temperature occurred with prolonged drought, decreased settlement sizes, population dispersal, spread of mobile pastoralism, *secondary product revolution* (milk and wool) and exploitation of wildlife resources. Finally, *painted pottery revolution* (rapid increase of the proportion of painted vessels in the ceramic assemblage) took place during the Late Neolithic 4, also known as Proto-Halaf or “Transition” (to the Halaf ceramic tradition). Halaf pottery (*fine wares*) emerged gradually from a transitional stage in which Hassuna and Samarra decorative modes and stylistic traits dominated. It’s a new kind of technically advanced pottery, usually showing alternating oxidizing-reducing-reoxidizing firing conditions with a complex style of decoration. Cross-cultural encounters (contacts and interactions of various types: trade, emulation, migration or colonization, displacement of pastoralists) make the *Late Neolithic 3-4* community of Northern Levant and Northern Mesopotamia an *oecumene* concerning the subsistence economy and the material culture.

Keywords: Hassuna-Samarra and Proto-Halaf, Earliest Painted Pottery, Cross-Cultural Encounters.

GİRİŞ

Geç Neolitik ya da Çanak-Çömlekli Neolitik olarak adlandırılan arkeolojik devir, Kuzey Levant ve Kuzey Mezopotamya’da MÖ. 7000 civarında çanak-çömleğin icadı ve bölgesel yayılımı ile başlar; MÖ. 5500 ila 5100’de de yerini *Kalkolitik Döneme* (*Bakır Çağı*) bırakır. Geç Neolitiğin MÖ. 6. binyıl ortalarında mı yoksa binyıl sonunda mı tamamlandığı sorusunun açık bir yanıtı yoktur. Bunun nedeni, dövme bakır işçiliğinin yaygınlaştığı tarihler ile döneme rengini veren kültürel karakteristikleri belirlemede ve sabitlemede karşılaşılan zorluklardır.

Günümüze gelene dek gerek *Erken* gerekse *Geç Neolitik* için belli tarihlerde uzlaşma ve her ikisini kendi içlerinde alt-birimlere bölme ihtiyacı sürekli arttı. 2013 yılında yayınlanan kapsamlı bir kitap, bu hususta epey yol alındığını göstermesi bakımından önemlidir. Kitabın editörlerinden Bernbeck ve Nieuwenhuyse, Geç Neolitiği *bölgesel kültürler* ve *bunların kesişim noktaları* ekseninde tanımlama (Kuzey Mezopotamya’yı *kültür dairelerine* ayırarak inceleme) geleceğinden kurtulmamızı sağlayan kapsayıcı (daha bütüncül ya da bütünleştirici) bir kronoloji önerdiler (Bernbeck ve Nieuwenhuyse, 2013: 27, tablo 1.1).

Eski yaklaşım, Geç Neolitiğin ikinci yarısını *maddi kültür* (özellikle çanak-çömlek) topluluğu temelinde zamansal-mekânsal olarak Hassuna, Samarra, Halaf, Ubeyd adlı 4 *kültür evrenine* bölüyor ve bütünü 4 parçadan hareketle görmeyi deniyordu. Buna göre, Geç Neolitiğin ilk yarısı için önerilen alt-dönemler de “Proto-Hassuna Öncesi” (7000-6700), “Proto-Hassuna” (6700-6300), Arkaik Hassuna (6300-6000) ya da Erken Halaf-Öncesi (7000-6600), Orta Halaf-Öncesi (6600-6300), Geç Halaf-Öncesi (6300-6050) ve Proto-Halaf (6050-5900) gibi adlar taşıyordu.

Biz bu makalede Bernbeck-Nieuwenhuys'e'nin önerdiği kronolojiyi izleyerek Geç Neolitik 3 (MÖ. 6300-6000) ve 4'e (MÖ. 6000-5900) odaklanacak; Yukarı Mezopotamya'da bu yarım binyıl boyunca yaşanan kültürel teması ve bu temasın geçim ekonomisi üzerindeki etkilerini görmeye çalışacağız. Zira bu kritik 400 yılda Hassuna, Samarra ve Ön(Proto)-Halaf kültür evrenleri tam anlamıyla teşekkül etmiş ve sınır boylarında birbirleriyle etkileşime girerek Yukarı Mezopotamya'nın kültürel bütünleşmesinin yolunu açmışlardı.

Hassuna, Samarra ve Ön-Halaf kültürlerinin birbirlerini takip etmek (kronolojik bir sıra izlemek) yerine, hemen hemen aynı zamanlarda (MÖ. 7. binyılın ikinci yarısında) belirdiklerini görüyoruz. Yayılım alanı sonrakilere kıyasla sınırlı kalan, çanak-çömlekleri de biçim ve süsleme bakımından daha basit görünen (Countryman, 2007: 58) 3 kültürün en eskisi Hassuna, kendinden biraz sonra zuhur eden Samarra dünyası ile hemen etkileşime girmiş; Halaf, bu etkileşim evreninin dinamizmi içinde vücut bulmuştur.

Halaf, ani bir sıçrama ve *kopuşun* değil, *Geçiş* (*Transitional*) olarak da adlandırılan “Proto-Halaf” atılımı (keramik teknolojisi ve bezemelerinde çok belirgin ilerlemeler-gelişmeler) ile kökleri 800 yıl önceye, yani MÖ. 6900'lere dayanan geleneksel üretim tekniklerinin yetkinleşmesinin ürünüdür. Pişirme tekniklerindeki yeniliklere karşın, *Geçiş* evresinde üretilen *boyalı ve/veya bezekli kaplarda* (*iyi mallarda*), Hassuna-Samarra yalın kaplarının etkisi açıkça seçilebilmektedir (Nieuwenhuys ve Suleiman, 2016: 41).

*Geçiş*e damga vuran bir başka olay, MÖ. 6300/6200 *İklim Olayı* denen ani soğuma-kuraklaşmadır. MÖ 6200-6000 arasında yağışlar bariz biçimde azaldığı ve kuraklık tarıma darbe indirdiği için, Yakın Doğu toplumlarının bir kısmı *hareketli* (*yarı-göçebe*) çobanlığa yönelmiş olmalıdır (Çıvıgın, 2017: 43, 50-51). O halde, 3 bölgesel kültürün doğumu ile ani-şiddetli kuraklaşma arasında koşutluk kurmak mümkündür.

İklim değişikliğinden söz edince, Hassuna-Samarra ve (tedrici biçimde onların yerini alan) Halaf'ın hangi coğrafyada serptildiğini hatırlatmak bir zorunluluktur. Kuzey Levant ve Kuzey Mezopotamya dediğimizde, Kuzeydoğu Akdeniz

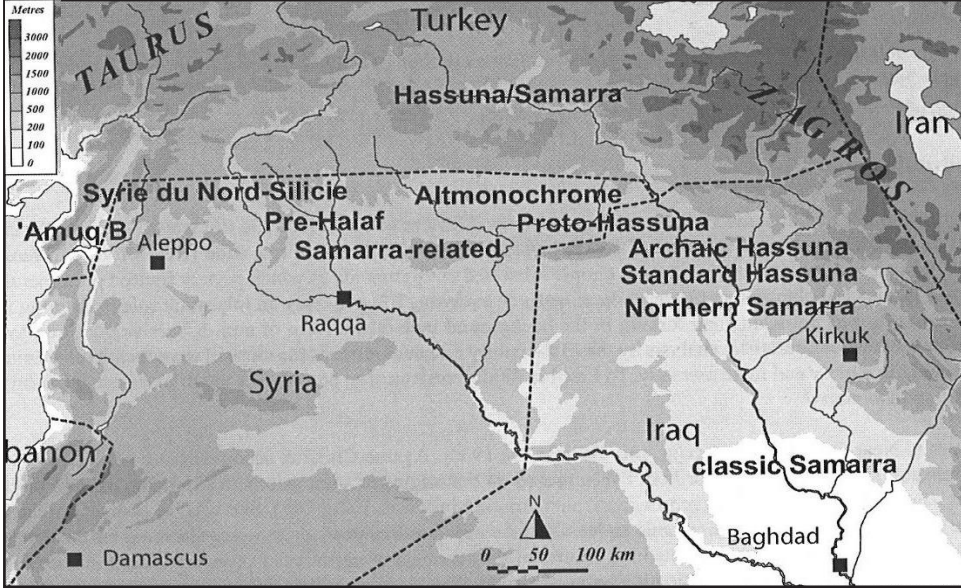
kıyılarından başlayıp Toros'un güney yamaçları boyunca yüzlerce km. uzanarak Zağros'un batı yamaçlarına kavuşan çok geniş bir bölgeyi kastediyoruz. "Kuru tarım" yapılan *yarı-kurak bir coğrafya*dır bu.

İlk bakışta, maddi kültür unsurlarının (günümüzden 8000 yıl önce) yüzlerce km. tutan bir "hat" boyunca çok kısa sürede yayılışı bize şaşırtıcı gelebilir. Özellikle Halaf, adı geçen 3 kültür evreni arasında en geniş olanıdır ve Akdeniz kıyılarını Zağros'a bağlayan bir "kültürel etkileşim bölgesi"nde (henüz yük hayvanları bulunmadığı için) takas işlerinin yaya olarak sürdürülmesi gerekmiştir. Ne var ki çok zaman ve emek isteyen bu zor koşullara karşın Hassuna-Samarra ve Halaf yerleşimleri arasındaki mal akışı düzenli bir şekilde işleyebilmiştir (Nieuwenhuyse, 2017: 840, 842).

KUZEY IRAK'TA ARKAİK HASSUNA'DAN (MÖ. 6300-6000) KLASİK HASSUNA'YA (MÖ. 6000-5800)

Adı geçen 3 kültürün en eski olanı ve coğrafi açıdan da Yukarı Mezopotamya'nın merkezinde (Kuzey Irak'ta) yer alanı Hassuna'dır. Hassuna kültürünün arkaik dönemi (MÖ. 6300-6000) Geç Neolitik 3, klasik dönemi (6000-5800) ise GN 4'e denk düşer. Kültüre dair ilk bilgilerimiz, 1940'larda Tell Hassuna kazılarını yürüten Fuad Safar ve Seton Lloyd'a dayanıyordu. Ama aradan geçen 70 yıl boyunca Geç Neolitiğin ilk bölgesel kültürüne dair yeni veriler elde edildi, örneğin Sovyet arkeoloji ekipleri 1970'lerde Yarım Tepe gibi Kuzey Irak yerleşimlerinde (Habur ve Sincar vadilerinde) değerli kazılara imza attılar. Ne yazık ki bölgeye ait kazı sonuçları Rus dilinde yayınlandığı için uluslararası arkeoloji camiası konuya hemen nüfuz edemedi. 1993 tarihli *Early Stages in the Evolution of Mesopotamian Civilization: Soviet Excavations in Northern Iraq* adlı kitap bu açığı kapattı ve Rusça okuyabilenlerin tanıdığı çalışmaları İngilizceye kazandırdı. Bu sayede, Arkaik ve Klasik Hassuna kadar, Ön-Hassuna ve Hassuna-Öncesi hakkında da fikir edinebildik. Arkaik Hassuna'nın temel özelliklerini görebilmek için öncelikle bakmamız gereken iki yerleşim, kültüre adını veren Tell Hassuna ile onun 70-80 km. kuzeybatısındaki Yarım Tepe I olmalıdır.

Şekil 1: MÖ. 7. Binyıl Sonlarında, Yukarı Dicle'de *Hassuna*, Orta Dicle'de *Samarra* ve Yukarı Fırat'ta *Halaf-Öncesi* Maddi Kültür Evrenlerinin MÖ 6. Binyıl Başlarında Halaf Adıyla Bütünleşmesi; Yerel Kültürler Arasındaki Etkileşimlerden Daha Kapsayıcı ve Geniş Bir Bölgesel Kültürün Doğması

Kaynak: Nieuwenhuysse, 2007: 16.

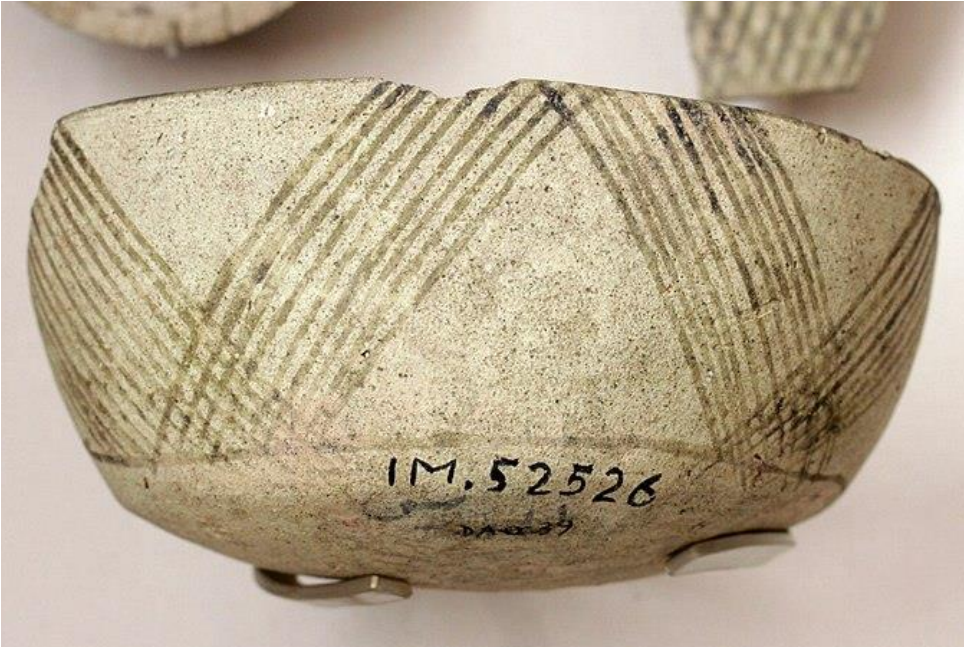
Tell Hassuna

2 hektarlık bir alana yayılan Tell Hassuna'nın sahip olduğu başlıca maddi kültür unsurları, taş baltalar, oraklar ve öğütme taşlarıdır. Orakla biçilen türler ise, tahıl ve bakliyatdır. Bu Geç Neolitik köyünde keşfedilen tohumlar çeşitlidir: siyez ve gernik buğdayı, ekmeçlik buğday, kavuzlu buğday, arpa, mercimek, bezelye. Tell Hassuna'da beslenen evcil toynaklı hayvanlar ise, sığır, koyun, keçi ve domuzdur. Nüfusun evcil köpeklere sahip oldukları da saptanmıştır (Bryce ve Birkett-Rees, 2016: 34).

Tell Hassuna'nın arkaik dönemi, köyün Ib, Ic ve II olarak sınıflandırılan en erken tabakalarına denk düşer. Yalın ve büyük örnekler dışındaki arkaik çanak-çömlekler, cilalı ya da boyalı kaplardan oluşmaktadır; süslemede hâkim tema *geometrik desenler*dir. "Standart kaplar" ise II. ve V. tabakalarda ortaya çıkmış olup önceleri *insize* (kazı/çizi) desenlidir, sonraki tabakalarda kazıma ve boyama teknikleri birlikte kullanılmıştır. Kil, çanak-çömlek kadar, başka objelerin üretimine de yarar. Bunlar, sapan taşları, figürinler, ip/yün eğirmek için yapılmış ağırşaklardır (Charvát, 2002: 21).

“Tell Hassuna kazı raporunda adı geçen *Arkaik Hassuna* ve *Standart Hassuna* çanak-çömlekleri gerek form, gerekse bezeme tekniği açısından benzerlik göstermektedir. ... Kazı raporunda *Archaic Hassuna* olarak tanımlanan çanak-çömlekler, Tell Sabi Abyad uzmanları tarafından, hamur niteliği dikkate alınarak *Orange Fine Ware* şeklinde adlandırılmıştır. ... *Arkaik Hassuna* ya da yeni isimlendirmesiyle *Orange Fine Ware*, hamurunun turuncu renkte olmasıyla dikkat çekmektedir. Nitelikli hamurun içine ender olarak organik katkı maddesi katılmakta; çoğunlukla katkı maddesi olarak ince kireç ve kum tanecikleri görülmektedir” (Tekin, 2015: 22-23).

Şekil 2: Louvre Müzesi’nden İnsize (Çizi) Desenli Hassuna Kâsesi

Kaynak: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Poterie_d%C3%A9cor_incis%C3%A9_Hassuna_Louvre_28122017_5.jpg.

Yarım Tepe I

Yarım Tepe I yerleşimi de büyük oranda *karma ekonomi* (tarım ve hayvancılık) üzerinde yükselir. Höyüğün hemen bütün katmanlarında tahıl ambarları ve tohumların kurutulduğu platformlara rastlanır ki bu hal yerleşimde hububat ekimi yapıldığının kanıtıdır. Ekimin daha da doğrudan kanıtı, karbonlaşmış tohum kalıntılarıdır. Buradaki bitki örnekleri, Yarım Tepe'nin çağdaşı Tell Hassuna'da keşfedilenler ile neredeyse aynıdır: en az 5 buğday çeşidi (gernik, siyez, ekmeklik, topbaş ve kavuzlu), arpa, baklagiller (özellikle bezelye ve mercimek), bunlara ek olarak da keten (Maisels, 1993: 107; Merpert, 1993: 121).

Yerleşimde tüketilen hayvanların $\frac{3}{4}$ kadarı evcildir. Yarım Tepe'de bulunan hayvan kemikleri üzerinden keçi-koyun ve sığırın evcil türler olduğu kati surette saptanabiliyor, ama domuz kemiklerine bakılarak bunların ne kadarının evcil ne kadarının yabancı olduğu anlaşılıyor. Yine de, tüketilen domuzun yarısının bile evcil olduğunu varsaysak, et ihtiyacının %82'si besi hayvanlarından sağlanıyor demektir: Güneydeki Umm Dabaghiyah'ta yalnızca birkaç yüzyıl önce avcılık çobanlıktan kat kat önemli idi. Demek ki MÖ. 7. binyıl sonları - 6. binyıl başlarında Kuzey Irak toplumları avcılığı ve toplayıcılığı minimuma indirip enerjilerini besin üretimine yönlendirmişlerdi (Merpert, 1993: 122; Maisels, 1993: 108). Ama sonuç itibariyle, *Arkaik ve Klasik Hassuna geçim ekonomisi* tarım-besicilik-toplayıcılık-avcılık gibi 4 temel üzerinde yükselen bir "geniş yelpaze" ekonomisidir (Charvát, 2002: 38, 41, 47).

Yarım Tepe'de yalnızca 50 çanak-çömlek parçası bulunmuştur; ama bunların farklı dönemlere ait olmaları nedeniyle *Arkaik Hassuna'dan Standart Hassuna'ya* geçişte çanak-çömlek üretiminde yaşanan değişimleri saptayabiliyoruz. Yerleşimin erken katmanlarında (12-8), keramik hamuru yakın çevreden elde edilmiş; hamur katkısı olarak bitki parçaları ve hayvan dışkısı kullanılmış; süslemeler (fırınlama sonrasında) kırmızı boya ile yapılmıştır. Arkaik Hassuna keramiği genelde büyük, şekil itibariyle omurgalıdır. Tell Hassuna'daki kaba ve büyük kaplar ile geometrik desenli boyalı çömlekler, Yarım Tepe'nin en eski (12.) tabakasında da mevcuttur. *Standart Hassuna çanak-çömleğinin* üretildiği 7-1. katmanlarda ise, hamurun uzaktan geldiği, hamurdaki dışkı katkısının oranının belirgin biçimde azaldığı, kırmızı boyanın yerini kahverengi aşiboyasının aldığı ve ilk kez 10. tabakada uygulanan *insize bezeme* (kazıma-çizme) tekniğinin yaygınlaştığı görülür. Bu teknik, aynı dönemlerde Yarım Tepe'nin çağdaşı Tell Hassuna'da da uygulanmıştır. Ayrıca, bu geç devirlerde, yani 6. binyıl başlarında, güneydeki Samarra kültür evreninden Samarra çanak-çömleklerinin ithal edildiği saptanır (Merpert, 1993: 115, 117; Petrova, 2012: 80-81).

Anlaşılan, yerleşimin çevreyle etkileşimi 6. binyıla girildiğinde iyice artmıştır. Bu gerçek, höyüğe dışarıdan getirilen ve boncuk yapımında kullanılan kıymetli taşların sayısının klasik dönemde artış göstermesinden de anlaşılabilir (Merpert, 1993: 123). Yarım Tepe'nin aynı dönemlerinde, Proto-Halaf yerleşimlerinde gözlenen "boyalı keramik devrimi"ne paralel gelişmeler de saptanıyor. Burada keşfedilen iki-odalı çanak-çömlek fırınında ısı yukarı-akışlı idi ve duman kubbedeki delikten dışarı çıkıyordu (Streily, 2000: 71). Bu tip fırınlar, ustalara içerideki oksijeni-havayı-ısıyı denetleme (yükseltme ve indirgeme) olanağı tanıdığı için, farklı renklerde (boyalı-bezekli), ince duvarlı/cidarlı ve yüksek kaliteli kaplar üretilebiliyordu artık.

Yarım Tepe halkının gündelik yaşamda kullandığı nesnelere üretmek için en çok başvurduğu hammadde kildir. Kil yardımıyla, aynı Tell Hassuna'da olduğu gibi, hem çömlek hem de ağırşaklar ve sapan taşları imal edildiğini görüyoruz; ama Tell Hassuna'dan farklı olarak (ve son derece şaşırtıcı biçimde) Yarım Tepe'nin erken (aşağı) tabakalarında figürin izine rastlanmaz. Kil kadar taş işçiliğine de önem verilen yerleşimde, mermer kap ve obsidyen alet parçaları ile taş boncuklar bulunmuştur. Yerleşimin 10. tabakasından itibaren, süsleme malzemesi olarak ilk kez firuze/türkuaz kullanıldığı görülür. Dışarıdan gelen bu hammaddelere akik, kalsedon ve bakır da eklemek gerekir. Bu veriler, Yarım Tepe halkının (belki hareketli-göçebe toplulukların aracılığı sayesinde) İran, Anadolu, Güney Arabistan ve Akdeniz kıyıları topluluklarıyla temas içinde olduğunu kanıtlamaktadır (Merpert, 1993: 123; Charvát, 2002: 22-24).

İlkin 9. tabakada beliren taş mühürler, sayı ve çeşit bakımından Tell Hassuna verilerinin çok önündedir. Çocuk mezarlarının bazısına hediyelerin konmuş olması ve kurşundan yapılmış bileklik gibi bulgular (Charvát, 2002: 24), Yarım Tepe'yi hem *Arkaik* hem *Klasik Hassuna* kültürü açısından Tell Hassuna'dan bile önemli hale getiriyor. Ama *Hassuna toplumu*, (mühürlerin varlığına bakılarak) eşitsizliklerden güç alan *hiyerarşik bir toplum* olarak değerlendirilmemelidir. Arkeologların ve antropologların kanaati bu toplumun hala eşitlikçi, akraba-temelli, babayerli (*patrilocal*) ve babasoylu (*patrilinear*) bir toplum olmayı sürdürdüğü yönündedir (Charvát, 2002: 43).

Hassuna Evreni, 7. Binyıl Sonlarında Hakemi Use'yi (Bismil-Diyarbakır) Kapsayacak Biçimde Genişledi

Hassuna maddi kültürünün *arkaik* dönemde bile geniş bir yayılım alanına ulaştığı belirtilmeli. Öyle ki *Hassuna evreninin* sınırları, adı geçen iki merkezin kuzeybatısına, pek uzaktaki Hakemi Use höyüğüne (Bismil-Diyarbakır) dek uzanır.

"Hakemi Use, Tell Hassuna'da saptanan *Hassuna* türü çanak-çömleklerinin alt gruplarının tümünün ele geçirildiği Yukarı Dicle Vadisi'ndeki tek yerleşme olmasıyla dikkat çekmektedir. ... Yerleşmede Geç Neolitiğe ait 5 yapı katı saptanmıştır. Üstteki iki yapı katından itibaren *Arkaik Hassuna* ve *Standart Hassuna* türü kap parçaları birlikte ele geçmiştir. Bununla birlikte, üstteki ilk iki yapı katında, bu kapların yanında *Samarra* türü kaplar bulunmasına karşın üçüncü yapı katında *Samarra* türü kaplar ortadan kaybolur" (Tekin, 2015: 22).

"Hakemi Use'yi Anadolu'da gerçek anlamda bir *Hassuna* ve *Samarra* yerleşimi olan ilk ve tek kazı olarak tanımlayabiliriz. ... Güneydoğu Anadolu gayet güçlü ve ciddi bir *Hassuna-Samarra* kültürüne sahip. ... *Hassuna* ve *Samarra* olarak bilinen seramiklerin bugünlerde isimleri de değiştirildi. Özellikle Suriye'de

*Balikh Vadisi'*nde *Tell Sabi Abyad* buluntularından hareketle buna *Transitional* 'geçiş' seramiği deniliyor. Artık Suriye'de kazı yapan bilim insanları Hassuna ve Samarra seramiği deyimini pek kullanmak istemiyorlar. En son *Paléorient'* te de *Proto-Halaf* denmeye başlandı" (Ateşoğulları ve Tekin, 2005: 38-39).

Demek ki *Arkaik Hassuna – Standart Hassuna* geçişinde (MÖ 6050-5900), Orta Dicle'ye özgü olduğu sanılan Samarra çanak-çömlekleri takas ve/veya öykünme yoluyla kuzeybatıdaki Hassuna toplumları tarafından benimsenmiş; Halaf maddi kültürü de bu yoğun etkileşim ikliminde şekillenmiş.

Kuzey Irak'ta MÖ 7. Binyıl Boyunca Kültürel Bütünleşme Yönünde Gelişmeler Yaşandı

Merpert, MÖ. 7. binyıl başlarında Kuzeydoğu Irak topraklarında boy veren Jarmo kültürünün daha batıdaki *Tell Sotto* ve *Umm Dabaghiyah* gibi *Proto-Hassuna* (MÖ. 6700-6300) yerleşimlerini etkilediğini, buralarda doğan çanak-çömlekli kültürün de *Arkaik* ve *Klasik Hassuna* ile olgunlaştığını düşünüyor (Merpert, 1993: 125). Onu desteklemek için, Jarmo (erken 7. binyıl), *Sotto-Dabaghiyah* (binyıl ortaları) ve *Tell Hassuna'daki* (geç 7. binyıl) evlerin hep sıkıştırılmış çamurdan (*tauf* ya da *adobe*) yapıldığı bilgisini de ekleyelim.

Yarım Tepe I höyüğü, sözü edilen mimari geleneğin geliştirilerek sürdürüldüğünü gösteriyor. *Proto/Ön-Hassuna* (MÖ. 6700-6300) yerleşimlerine ait yapılar, "12-16 m² boyutunda, ocak ve fırınların bulunduğu, dikdörtgen, *tauf* tipi tek odalı binalardır". Onu takip eden *Arkaik Hassuna'nın* mimari özelliklerini Yarım Tepe örneğinden izliyoruz: "Bu yerleşme, bir ve çok odalı evleriyle mimari açıdan çok daha gelişmiş özellikler sergilemektedir. Çok odalı evler 2x2 metrelik küçük dikdörtgen odalardan oluşmuştur. Bunların dışında, çoğu birbirinden ayrılmış iskelet kalıntılarını içeren gömülerle birlikte, yuvarlak yapılar açığa çıkarılmıştır. Platformlar, açık ocaklar ve kemerli fırınlar çevreye yerleştirilmiştir" (Kaymak, 2011: 10). Merpert, Yarım Tepe'nin mimarî açıdan da MÖ. 7. binyılda Kuzey Mezopotamya topraklarında boy veren çeşitli mimari geleneklerin sentezi olduğunu iddia ediyor (Merpert, 1993: 118).

MÖ. 7. binyıldan 6. binyıla geçilirken, Kuzey Mezopotamya çanak-çömlek işçiliğinde önemli değişimlerin yaşandığı kuşkusuzdur. 1- "Standart Hassuna" olarak bilinen kaplar kullanıma girmiştir. 2- *Samarra* keramiği denen ve coğrafi açıdan ilkin Orta Dicle çevresinde imal edilen çanak-çömlekler, klasik Hassuna "bölgesi"nde de tanınmak üzeredirler. 3- Aynı dönemlerde, *Ön-Halaf'tan Halaf kültürüne* geçiş yaşanmakta ve Halaf çanak-çömleği Hassuna-Samarra'ya eklenmektedir.

"Standart Hassuna olarak bilinen kapların hamurları oldukça kalitelidir. İnce elenmiş ve organik maddelerden arındırılmış hamuruna katkı maddesi olarak

az miktarda kum ve kireç tanecikleri katılmıştır. Yüksek ısıda ve yeterli sürede fırınladıklarından, çoğunlukla bir santimetreden az olan kalınlığa sahip cidarlarda öz oluşumuna pek rastlanılmamaktadır. Kap formları, çoğunlukla farklı derinliklerdeki çanaklardır. ... Boya bezekler[e] ... geometrik bezekler hâkimdir. Bu grup içinde de *figüratif* bezeğe pek rastlanılmamaktadır. Öte yandan, *Arkaik Hassuna* ile *Standart Hassuna* bezekleri arasında pek fark olmadığını söylemek gerekir. En belirgin fark hamur ve boya renginde görülür. İki çanak-çömlek türüne ait parçalar yan yana getirildiğinde ilk önce hamur rengindeki farklılık dikkati çeker. *Arkaik Hassuna*'nın kendine özgü turuncu rengi hemen fark edilir" (Tekin, 2015: 24).

MÖ 7. BİNYIL SONA ERERKEN SAMARRA MADDİ KÜLTÜRÜ HASSUNA DÜNYASI'NA GİRİYOR

Standart Hassuna kapları ile çağdaş olan *Samarra çanak-çömlekleri* MÖ. 7. binyıl sonları - 6. binyıl başlarında özellikle 3 yerleşimde keşfedilmiştir. Bunlar *Hassuna etkileşim evreninin* güneyinde yer alan Orta Dicle yerleşimleridir: Samarra, Es-Sawwan, Çoğa Mami. Bu dönemde (6150-5900) Hassuna yerleşimlerinde de Samarra kapları bulunduğu için, iki kültürün geniş bir etkileşim evreninin bileşenleri olduğu söylenebilir: *Hassuna-Samarra evreninde* büyük olasılıkla mallar, teknikler, hatta insanlar kolayca yer değiştirebiliyordu. Bu yüzden Samarra çanak-çömlek topluluğunun sınırını belirlemek son derece zordur ve "ara bölgeler" kadar Hassuna anayurdunda bile (*Standart Hassuna* topluluğu arasında) *Samarra-etkili* (Samarra "influenced"), *Samarra-bağlantılı* (Samarra-"related") ya da *Samarra-benzeri* (Samarra-like) çömleklere rastlamak olasıdır (Nieuwenhuyse vd., 2001: 148).

"Samarra iyi malları" (*Samarra Fine Ware*) ile "Standart Hassuna kapları" benzer teknolojiler kullanılarak üretildikleri için farklılık daha ziyade süsleme tarzındadır. Uzmanlar, önceleri Hassuna dünyasında Samarra tipi kaplar bulunduğu, bu "yabancı" kapların güneyden kuzeye ithal edildiğini varsayıyorlardı. 1990'larda yayımlanan çalışmalar bu yargıyı yıktı ve Samarra çanak-çömleklerinin pek çoğunun kuzeyli/Hassunalı/yerli ustalar tarafından üretildiğini ortaya koydu. Sabi Abyad (Kuzey Suriye: Türkiye sınırı yakınları) sayesinde ise, çok daha önemli bulgulara ulaşıldı: Höyük, Tell Hassuna'nın 400 km batısında ve Samarra'nın da 550 km. kuzeybatısında konumlandığı halde, çömlek ustalarının burada ürettiği *Turuncu renkli iyi mallar*, Hassuna ve Samarra geleneklerinin sentezi olarak tezahür ediyordu (Nieuwenhuyse vd., 2001: 148).

Hassuna ve Samarra çanak-çömlekleri arasındaki farklar büyük değildir.

"*Samarra* türü kaplar denildiğinde kap biçiminden daha çok boya bezekler akla gelmektedir. Bezekler içinde geometrik olanlar büyük ağırlığa sahiptir.

Kapları boyayan ustaların mümkün olduğunca cetvel benzeri bir araç yardımıyla boya fırçasını düz bir hat oluşturacak şekilde kullanmaya çalıştıkları belirgindir. Farklı kalınlıktaki çizgilerin son bulunduğu noktalarda bir birikinti oluşturması ya da düz veya eğik hatlar üzerinde belirgin izler, ustaların boyama işlemi için bir fırça kullandıklarını göstermektedir. Kapların iç ve dış kısımlarında en çok tarama motifi gibi basit desenlerin yanı sıra, çapraz tarama, iç içe aç (chevron), zikzak ve meander motifleri oldukça yaygın görülmektedir. Samarra boyalılarında *figüratif* bezeklerin sayısında artış dikkat çekmektedir. Bunların yanında *Samarra* çanak-çömleği denildiğinde arkeoloji dünyasında ilk akla gelen bezek, hiç kuşkusuz 'anafor' motifidir. ... İnsan motifi olarak 'dağınık saçlı kadın' en bilinen örneklerdendir. Yanı sıra, akrep, balık, kuş, farklı boynuzlu hayvanlar ya da gamalı haç şeklindeki bezekler bir 'anafor' oluşturacak şekilde genellikle çanakların dip kısımlarının iç yüzeyine boyanmaktadır. ... *Samarra* türü çanakların hamuru oldukça itinalı bir yapıya sahiptir. Organik katkı maddesi pek kullanılmamakta; buna karşın, ince kireç ya da kum tanecikleri görülebilmektedir. Çoğunlukla kirli bej ya da pembemsi bej renk hamurun yanı sıra turuncunun tonlarına ender olsa da rastlanmaktadır. Bezemede kullanılan boya çoğunlukla kahverenginin tonlarına sahiptir. Yanı sıra, kırmızının veya ender olarak siyahın tonlarını görmek mümkündür" (Tekin, 2015: 16, 38).

***Samarra Dünyası* (MÖ. 6200-5800): Orta Dicle Havzası'nda Tell es-Sawwan Yerleşimi**

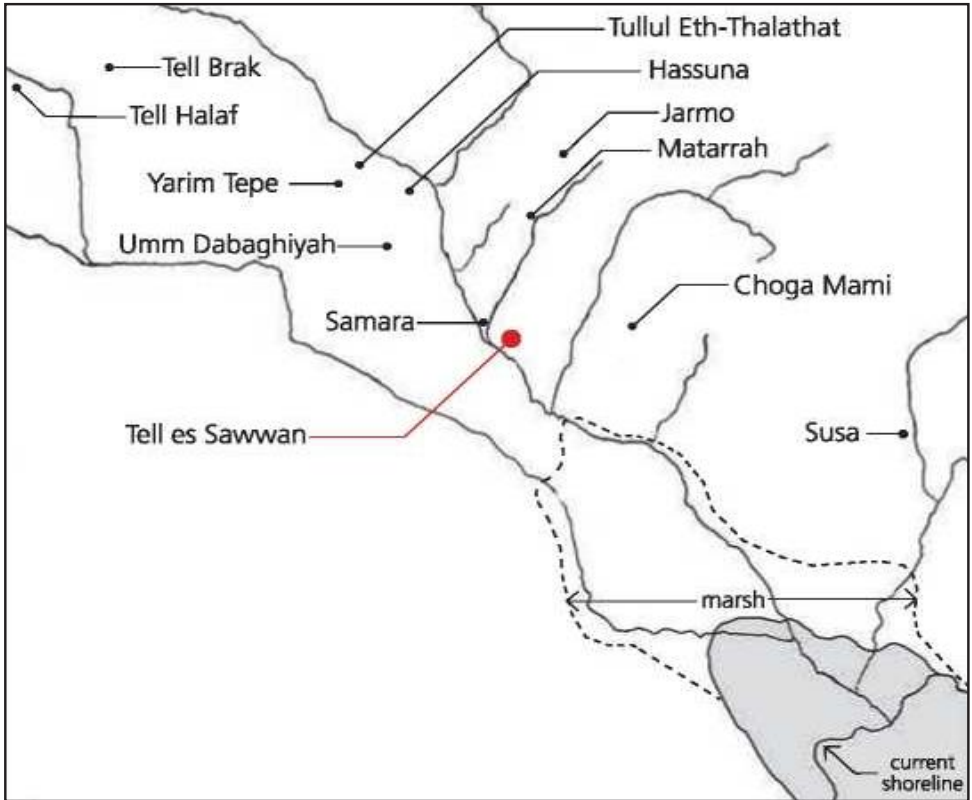
Samarra maddi kültürünün en tipik yerleşimi, günümüzde Irak Cumhuriyeti'nin tam orta noktalarına denk düşen, 5 yapı katına sahip (en eskiden en yeniye: 1-5) Tell es-Sawwan'dır (Türkçe karşılığı: Çakmaktaşı Höyüğü). 1. kat, eski tarihleme ile MÖ. 5500'i verir (Maisels, 2001: 144), öyle ise uyarlanmış (kalibreli) tarihlere göre MÖ. 6250'lerde (Kuzey Mezopotamya *Arkaik Hassuna* devrinde iken) kurulmuştur. İlk kaplar pek ilkel ve kabadır, ancak 2. yapı katında bunların yerini çizi/kazı-bezekli Hassuna çanak-çömlekleri alır. 4. yapı katında bu tip kapların sayısı azalırken, yerleşime *boyalı ve çizili-boyalı Samarra çanak-çömlekleri* hâkim olacaktır. 5. tabakada ise, "kuzey-tipi kaplar tamamen kaybolmuş ve artık yalnızca Samarra çanak-çömlekleri kullanılmıştır" (Maisels, 2001: 144).

Samarra yerleşimlerinin Hassuna dünyası ile etkileşim içinde olduklarını pek çok veriden çıkarabiliyoruz. Örneğin Tell es-Sawwan mezar hediyeleri içinde yarı değerli taşlar öne çıkmaktadır ki bunlar Yarım Tepe I'den bildiğimiz akik ve türkuaz gibi "yakın çevrede bulunmayan" taşlardır. Türkuazın İran kökenli olması kuvvetle muhtemeldir; bu hal, Samarra dünyasının Zağros'un batı yamaçlarına komşu oluşuyla açıklanabilir. Yarım Tepe I' de de türkuaz kullanımı X-VIII. tabakalarda artmış, buna karşılık Anadolu'dan getirilen obsidyenin taş

objeler içindeki oranı azalmıştı (Charvát, 2002: 27). Türkuaz gibi yabancı bir hammaddenin Samarra ve Hassuna dünyalarında değer görüp kullanılması, bu iki kültürün dışarıyla benzer bağlar kurdukları ve birbirlerini iyi tanıdıkları yönünde değerlendirilebilir.

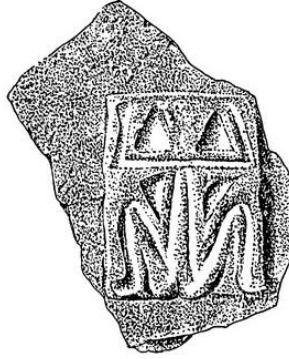
Hassuna köylerinin Kuzeydoğu Irak yerleşimi Jarmo ile güçlü bağları olduğunu belirtmiştik. Tell es-Sawwan ile Jarmo arasında da böylesi bir bağ var gibi görünüyor: İki yerleşimdeki kil kadın heykelcikleri birbirlerine çok benzemektedir. Hatırlatmak gerekir ki bu tip figürinler Mezolitik devirde (yani Neolitikten bile önce) Jarmo'ya 2 km uzaklıktaki Kerim Şehir'de de üretilmişti. Ancak es-Sawwan buluntularının en ilginç, alçıtaşı kalıp üzerine basılmış bir mührün izidir (yerleşimin 2. tabakası). Bu mühür izinde sırt-sırta vermiş iki insan görüyoruz ki eserdeki estetik değer ve sanatsal olgunluk Samarra dünyası ile Orta Fırat yerleşimleri Tell Bukras ve Tell el-Kowm arasında da bağlantı olduğu hissini verir (Charvát, 2002: 27, 46).

Şekil 3: Orta Dicle'de *Samarra* (Çoğa Mami, Tell Es-Sawwan), Yukarı Dicle'de *Hassuna* (Tell Hassuna, Yarım Tepe I) Ve Yukarı Fırat'ta *Halaf* Evrenleri

Kaynak: <https://www.worldhistory.biz/prehistory/88769-religion-and-cult-buildings.html>

Şekil 4: Samarra Yerleşimi Tell Es-Sawwan'da, Alçıtaşından Sıva/Kalıp Üzerine Vurulmuş Bir Mührün İzi

Kaynak: Von Wickede, 1990: 84-85, levha 53 (Sırt-sırta iki insanı temsil eden bu görüntü, es-Sawwan ile Orta Fırat yerleşimleri Tell Bukras ve Tell el-Kaum arasında kültürel bağlantı olduğuna işaret eder)

Hep iki kültür evreni arasındaki benzerliklere yoğunlaştık ama farklılıklar olmasaydı bunlara iki ayrı isim vermeye gerek kalır mıydı? İlk önemli fark, Geç Neolitik köyleri ve evleri genelde çok küçük (0,5-1 hektar) oldukları halde, Samarra yerleşimlerinde büyüklüğün öne çıkmasıdır. Geniş evlere sahip Tell es-Sawwan, yerleşim sınırını oluşturan duvarlar ve hendekler ile korunuyor olabilir (Liverani, 2014: 48). Ne var ki arkeologlar Sawwan'ın surlarla korunduğu varsayımı üzerinde uzlaşabilmiş değiller (Tekin, 2015: 30).

Ev duvarları için kullanılan malzeme kildir: Ev inşaatlarında hem kil topaklarına hem de kalıba sokularak kerpiç formu verilen parçalara başvurulmuştur. Ev tabanlarının ise alçıtaşı ve bitüm/asfalt gibi dayanıklı malzemelerle sıvanıldığı görülür. Yerleşimin bazı sokaklarının taş-döşemeli olduğu da belirtilmeli (Charvát, 2002: 29). "Sawwan'da ve Çoga Mami'de düzgün planlı çok sayıda ev açığa çıkarılmıştır. İki konut tipi saptanmıştır: Birinci tip T şeklindeki yapılar; ikincisi ise dikdörtgen tiptedir. Her iki tipte de odalar küçüktü" (Kaymak, 2011: 13).

Tell es-Sawwan'ın ilk katında yapılar üç odalıdır; 2. tabakada yeni ev yapılmış, eskilerin restorasyonu ile yetinilmiştir; Yerleşimin 3A evresinde savunma duvarları ile T-biçimli yapıların belirttiği saptanır; 3B ile 4 evrelerinde, bazı yapılar payandalarla desteklenerek ve sıvanarak hububat depolamaya uygun hale getirilmiştir (Maisels, 2001: 144-145). Bu durumda Sawwan'ın toplumsal örgütlenme düzeyi hayli yüksek olmalı. Mezar hediyelerinin çokluğu ve nadir objelerden oluşması da bu kanaati doğrulamaktadır. Yarı-değerli taşların ve bakırın yaygın kullanımı, ahalinin talep ettiği hammaddeye ulaşmakta çok zorlanmadığını gösterir (Scarre ve Fagan, 2016: 63).

Tell es-Sawwan'ın geçim ekonomisi Hassuna yerleşimlerinde işleyen ekonomiye çok benzer. Beslenme rejiminin en temel unsurları, gernik buğdayı, ekmeçlik buğday (belki siyez buğdayı da), iki ve altı sıralı kavuzlu arpa ile altı-sıralı kavuzsuz arpadır. Yerleşimde prosopis (*çediotu* ya da *çeti*, baklagiller ailesinden dikenli bir çalıdır) ve gebre otu (kapari) gibi bitkiler bolca tüketilmiş; keten ekimi yapılmıştır. Dicle'den kabuklu yumuşakçalar ve balık elde eden es-Sawwan halkı, keçi-koyun (kesinlikle) ve sığır (belki) besiciliği yaparken, avcılık sayesinde sofrasındaki eti çeşitlendirmiştir (Maisels, 1993: 108-109). Gerek es-Sawwan gerekse Çoğa Mami'de, Hassuna evrenindekiler ile aynı hayvanların avlandığını görüyoruz: yaban eşeği, ceylan, yaban öküzü ve alageyik (Niemi, 2016: 19). Sawwan toplumunun evcil köpekleri de vardı; bunlar hem sürüleri gütmek, hem de geyik, ceylan, yaban eşeği ve yaban domuzu avlamak için işlevsel hayvanlardı (Charvát, 2002: 27).

Orta Dicle'de İklim Koşullarına Mukavemet: Samarra Yerleşimi Çoğa Mami'de Belki De Tarihte İlk Kez "Sulamalı Tarım" Yapıldı, Ama Sulama Toprakta Tuzlanma ve Verimsizliğe Neden Olunca Toplum Yabani Tahıl Hasadına Yönelmiş

"Samarra evreni" dendiğinde akla gelen ikinci (bazı açılardan çok daha önemli bulgulara sahip olduğu düşünülen) yerleşim Çoğa Mami'dir. Samarra ve Tell es-Sawwan'ın epey doğusunda, Irak'ın İran sınırında konumlanan Ç. Mami sayesinde, Fırat-Dicle'ye özgü geçim ekonomisinin Zağros'un batısındaki yamaçlara ve düzlüklere dek uzandığını anlarız. Burada ekimi yapılan tahıllar öncelikle siyez ve gernik buğdaylarıdır. Ama yerleşimde ekmeçlik buğday ile hem iki hem altı sıralı kavuzsuz arpa yetiştirildiğini de biliyoruz. Ahali ayrıca iri taneli yulaf, çavdar, keten, yonca, bezelye, mercimek ve mürdümük ekimine yoğunlaşmıştır (Charvát, 2002: 25).

Tür çeşitliliği kuşkusuz zor iklim koşullarından dolayı bütün besin kaynaklarını sonuna kadar değerlendirme zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Çoğa Mami'nin Yakın Doğu'da *sulamalı tarım* yapılan ilk yerleşim olduğu sıkça dile getirilen bir önermedir. Eğer bu önerme doğru ise, Güney Mezopotamya'daki sulama kanallarının ortaya çıkışıyla sonuçlanan sürecin ilk adımı (uygarlığın, kentlin ve devletin doğumunda bu kanalların ne denli önemli roller üstlendiklerini anımsayalım) Orta Mezopotamya'da *Samarra dünyasında* atılmıştır.

Çoğa Mami civarında yıllık yağış miktarı 200 mm. kadardır ve bu tip bir rejim *kuru (yağışa bağımlı) tarım* için risklidir. Az yağış alan bölgelerin taşkın ya da sulamaya bağımlı olması kaçınılmaz görünmektedir (Maisels, 2001: 146) ama MÖ. 6. binyıl başlarında sulamalı tarım yapan başka toplum yoktu ki bunlara bakılıp örnek alınabilirdi. Bu dönemlerde tarım etkinliği büyük ölçüde Kuzey Mezopotamya ile Güney Levant'ta (İsrail-Filistin-Ürdün) yoğunlaşmıştı: Ku-

zey Mezopotamya'da bugün de kuru tarım yapılan pek çok bölge vardır ve kuyu suyu ile sulama 1970'lerden bugüne tedricen yaygınlaşan bir yöntemdir.

Merpert'in şu saptamasını not edelim: Orta Dicle bölgesinin aksine, Kuzey Mezopotamya'da sulama sistemlerine ihtiyaç yoktu (Merpert, 1993: 127, dipnot 6). Çoğa Mami'de ise, cılız yağış nedeniyle kuru tarım yapmak zor idi. Ahali, sorunun çözümünü sulamada bulmuş olabilir: 1970'lerde buradaki kazıları yöneten Joan-David Oates çifti, yerleşim ile Dicle'nin kolları arasındaki bağlantının "kanallar" ile kurulduğunu düşünüyor (Scarre ve Fagan, 2016: 63).

Çoğa Mami bulguları içinde "kanal varsayımı" kadar ilginç ve beklenmedik olan bir başkası, kavuzsuz arpa başta olmak üzere tahıl boyutlarının zamanla küçülmesidir. Oysa "evcilleştirme" ya da "bitkileri ıslah etme" sürecinin (yani "tarım"ın) temel çıktısı, yabancı halde iken tohumları küçük olan bitkilerin *kültüre alındıktan sonra* büyük tohumlar vermeleridir. Bunun nedeni, çiftçilerin arazilerinde ekim yapmak için yabancı tohum toplarken en iri tohumları tercih etmeleridir.

Hal böyle iken, evcil tohumların niçin zamanla küçüldükleri sorusuna yanıt aramak önemlidir. Akla gelen ilk açıklama, ekim (ve belki sulama) etkinlikleri sonucunda toprağın tuzlanması ve verimsizleşmesidir. Orak sayısı azalmayıp arttığına göre, araziler tuzlanma yoluyla verimsizleşmiş olsa bile, Çoğa Mami halkı tahıl hasat etmeyi sürdürmüştü. Öyleyse, yerleşim dışında doğal ortamda yetişen (yabancı) tohumlar da hasat edilmiş olmalı. Şamfıstığı kabukları ise, yerleşim nüfusunun bu besleyici yemişi elde etmek için Çoğa Mami dışına çıktığını haber veriyor. Tarımsal kriz esnasında avcılığın da güçlendiği görülür. Çoğa Mami bulguları bize tarihî süreçlerin "ilerleme" mitiyle açıklanamayacak denli karmaşık olduğunu kanıtlamaktadır (Charvát, 2002: 25, 34, 48).

Belki de yaslanmamız gereken olgu ilerleme değil "mukavemet"tir. Az yağış alan bir bölgeye yerleşen insanlar, yetersiz yağış nedeniyle sulamalı tarımı denemiş, arazi verimsizleşince de avcı-toplayıcı pratiklere geri dönüp geçim kaynaklarını çeşitlendirmiş olmalı. Bu senaryo doğru ise, karşımızda bir *gerileme* değil, *sorun çözme yöntemlerini zenginleştiren bir mukavemet stratejisi* vardır.

"PROTO-HALAF" (MÖ. 6050-5900): HASSUNA VE SAMARRA GELENEKLERİNİN OLGUNLAŞMASIYLA BOYALI KERAMİK DEVRİMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE DAHA KAPSAYICI BİR BÖLGESEL KÜLTÜRÜN DOĞUMU

6. binyıl başlarında Kuzey Mezopotamya'da yaşanan en önemli gelişme, Halaf adı verilen keramik topluluğunun Hassuna-Samarra keramiğine eklenmesi ve kısa sürede bu sentezin (Hassuna-Samarra sentezi) yerini almaya başlamasıdır. Başka bir deyişle, 7. binyıl başlarında doğan çanak-çömlek kültürü 1000 yıl sonra çok geniş bir alana yayılmış; sürekli etkileşimler ve takas ilişkileri

nedeniyle de, Hassuna, Samarra ve Halaf'ın neredeyse ayırt edilemeyecek biçimde birbirine karıştığı bir "keramik havuzu" oluşturmuşlardır. "Eski algı, zamansal bir sıralama içinde, *Hassuna, Samarra* ve *Halaf* arasında kesin ve keskin bir çizginin olduğu, bunların arasında bir ilişkinin olmadığı şeklindedir. Oysa eldeki bulgular, günümüzde farklı düşüncelerin dile getirilmesine neden olmaktadır. Kuzeyde, özellikle Balikh ve Habur'da, *Samarra* ile *Halaf* arasında organik bir bağın olduğu görülmektedir. Yukarı Dicle Vadisi'nde *Hassuna* ile *Samarra* arasında da sıkı bağlantı vardır" (Tekin, 2015: 43-44).

Orta Dicle ve Yukarı Fırat'ta (Tell es-Sawwan, Tell Matarrah, Bukras, Baghouz, Sabi Abyad) "Halaf'a Geçiş" İzleri: *Samarra* ve *Hassuna* Maddi Kültürleri Kaynaşıp Bütünleşiyor

Örnek olarak Tell Matarrah'ı alalım. Yukarıda adları geçen 3 Samarra (Orta Dicle) yerleşimi, (Tell Samarra, Tell es-Sawwan ve Çoğa Mami) hemen hemen aynı enlem üzerinde bulunuyorlar. Bu üçünün kuzeyinde, (Kuzey Mezopotamya'nın en erken iki kültürüne adlarını veren) Tell Samarra ile Tell Hassuna'ya tamamen eşit uzaklıkta Tell Matarrah adlı bir höyük daha var. Yerleşim, konumuna uygun biçimde, Hassuna ve Samarra çanak-çömlek geleneklerinin sentezini sunmaktadır. Burada keşfedilen boyalı keramiklerin tamamı Samarra stilinde süslenmiştir. Bunlara bakılınca, Samarra çanak-çömleklerinin "Hassuna kaplarının boyalı versiyonları" oldukları kolayca iddia edilebilir. Bu tip kaplara yalnız Tell Matarrah'ta değil, onun epey güneyindeki Tell es-Sawwan ile kuzeydeki Tell Şimşara ve Yarım Tepe I'de de rastlanır (Cruells, 2008: 673). Öyle ise Matarrah, kuzeyin Hassuna ve güneyin Samarra maddi kültürlerinin birbirine katışarak oluşturduğu sentezin en iyi görüldüğü merkezlerden biri olmalıdır.

Hassuna-Samarra bağlantısını araştırmak üzere aralarında su yolu ile 400 km. mesafe bulunan iki Fırat yerleşimine odaklanalım. Bunların kuzeyde olanı Fırat'ın kolu Balikh kıyısında (Kuzey Suriye'de) kurulan Sabi Abyad, güneydeki ise Orta Fırat üzerindeki (Doğu Suriye'de) 0,6 hektar büyüklükteki Tell Baghouz'dur. Sabi Abyad'ın (*Samarra-benzeri*) *Standart iyi malları* ile Baghouz'un *Samarra iyi malları*, neredeyse aynı tekniklerle (hamur-materyal tipi, çakmaktaşı ya da obsidyen yardımıyla çanak-çömlek duvarının tıraşlanması, fırınlama vb.) üretilmişlerdir (Cruells ve Nieuwenhuyse, 2004: 57).

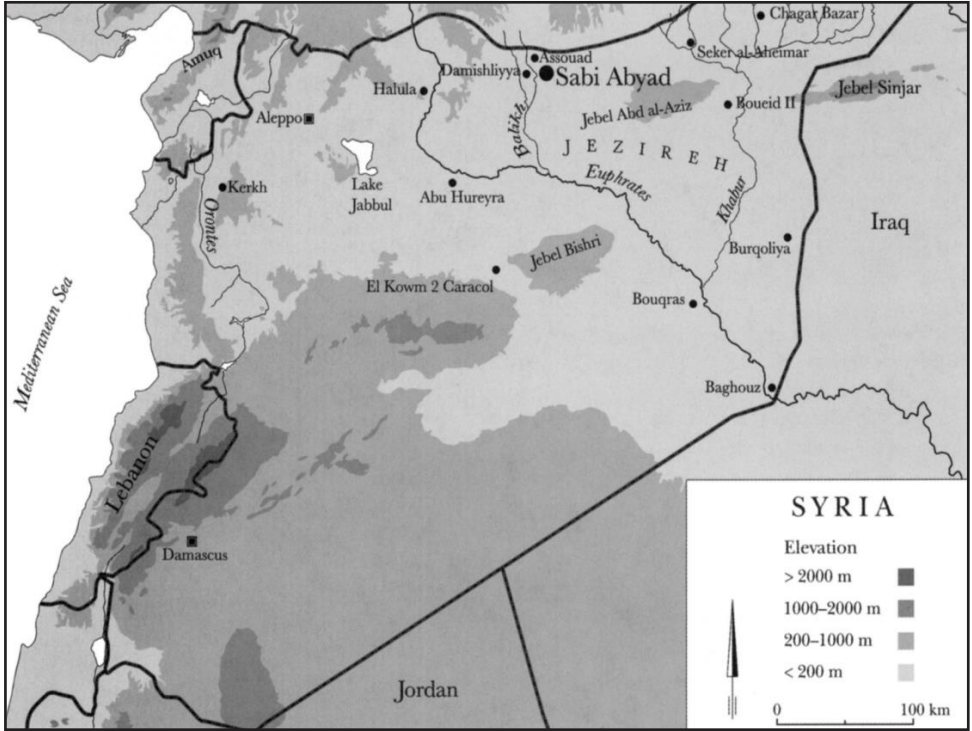
Aradaki 400 km. uzaklığa karşın, iki yerleşimdeki "iyi kaplar" aynı elden çıkmış gibidir: *Tamamen olanaksız* denemese de, iki çanak-çömlek topluluğunu *ayırt etmek çok zordur*. Tell Sabi Abyad'da keşfedilen "Standart iyi mallar", "çekirdek Samarra bölgesi"nden (kuş uçuşu 550 km. güneydoğudan) gelmiş olabilirler mi? İki çanak-çömlek topluluğunun birbirlerine şaşırtıcı ölçüde benzediğini dile getiren arkeologlar bile, eldeki verilerin böylesi bir sonuca ulaş-

mak için yeterli olmadığı görüşündeler. Öyle ise, bu tip bulgular elde edilene dek “Standart iyi mallar”ın Sabi Abyadlı yerli ustalar tarafından üretildiğini varsaymamız gerekecek. Öte yandan defolu ya da (çok fazla ısıya maruz kaldıkları için) iyi pişmemiş örneklerin varlığı, bu kapların Sabi Abyad’da ya da yerleşimin pek yakınlarında üretildiği önermesini destekler mahiyettedir. Tell Baghouz’da, “Samarra iyi malları”na ek olarak “Turuncu iyi kaplar (Arkaik Hassuna)” ile “İki-renkli boyalı kaplar” da bulundu. Turuncu kaplar, Baghouz’dan başka, Kuzey Mezopotamya’nın pek çok noktasında ve tabii Tell Sabi Abyad’da da yaygın olarak kullanılan çanak-çömleklerdir. Örneğin, Baghouz’un 100 km. kuzeyinde ve Sabi Abyad’ın 300 km. güneyindeki Tell Bukras’ta da *Turuncu renkli kaplar* mevcuttur. Bu veriler bize, *Samarra iyi malları* ile *Turuncu renkli kapların* Orta Dicle’den Orta-Yukarı Fırat’a dek çok geniş bir alanda bilindiğini ve bunların üretildiği merkezlerin tek değil çoğul olduğunu düşündürmektedir (Nieuwenhuys vd., 2001: 155-157, 161-162).

Yukarı Mezopotamya, MÖ 6050-5900 arasında bir “geçiş” evresi (*transitional stage*) yaşamış olmalı. Bu dönemin çanak-çömlekleri hala Hassuna-Samarra “etkileri” sergilemekle birlikte, maddi kültürde tedrici (yavaş ve aşamalı) bir değişimin olduğu yadsınmamaktadır. Ortada asla *ani* bir kültürel değişim yoksa da, *Hassuna-Samarra-sonrasının* yeni bir sanat anlayışı ve geçim ekonomisi ile şekilleneceği belli olmuştur. Bu “geçiş”i Proto-Halaf olarak adlandırma eğilimi bugünlerde pek yaygın. Halaf maddi kültür topluluğunun doğmak üzere olduğu sürecin temelinde *Hassuna-Samarra sentezi* vardır. Yukarı Mezopotamya çanak-çömleği geniş bir etkileşim evreni içinde doğup olgunlaştığına göre, Halaf keramik topluluğunun bulunduğu coğrafyaların kültürel evrimini incelemek gerektiğinde, bir “Proto-Halaf” (6. binyıl başları) ya da daha geriye gitmek istersek “Halaf Öncesi”nden (7. binyıl sonları) söz etmek mantıklı görünür.

Şekil 5: Sabi Abyad ve Yakınlarındaki Diğer Kuzey Mezopotamya Yerleşimleri

Kaynak: Akkermans vd., 2006: 125 (Nehir yoluyla 300 ve 400 km. güneyde bulunan Bukras ile Baghouz'un kültürü ve geçim ekonomisi, Sabi Abyad verileri ile uyumludur)

“Proto-Halaf” ya da Geçiş Sürecinin En İyi İzlendiği Höyük: Sabi Abyad (Kuzey Suriye)

Geçiş evresini en iyi izleyebildiğimiz höyük, sınırlarımızın 30 km. güneyindeki Kuzey Suriye yerleşimi Tell Sabi Abyad'dır. Deniz seviyesinden 321 m. yüksekte bulunan ve neredeyse Geç Neolitiğin tamamında (MÖ. 7000-5500) iskân edilen yerleşim (Dooijes ve Nieuwenhuyse, 2009: 8; Akkermans ve Van der Plicht, 2014: 20, 24) sayesinde Yakın Doğu çanak-çömleklerinin 1500 yılda geçirdikleri biçimsel-sanatsal-teknik evrimini inceleyebiliriz.

Yerleşim, 0,5 km.'lik bir hat boyunca kuzey-güney istikametinde sıralanan 0,5 – 5 hektar büyüklüğünde dört höyüğün toplamından oluşuyor. Bunların en büyüğü ve en güneyde olanı 5 hektarlık Sabi Abyad I. Onu 0,5 hektarlık Sabi Abyad II, 1 hektarlık Sabi Abyad III ve 1,5-2 hektarlık Sabi Abyad IV izliyor. İlk üçünde kazı yapıldığı için höyüklerin MÖ. 7100'den beri iskân edildiğini biliyoruz. Höyüklerin en büyüğü (SA I), ona iliştirilen numaradan bağımsız olarak yalın biçimde Sabi Abyad adıyla da biliniyor ve bu höyük de birbirine

neredeysse bitişik 4 iskân alanından oluşuyor. Farklı dönemlerde işgal edilen alanlar, yenisine geçildiğinde boşaltılmış olmalı. Başka bir deyişle, herhangi bir anda 5 hektarlık höyüğün tamamı değil 0,5-1 hektarlık bölümü iskân edilmişti (Akkermans, 2013b: 29; Plug, Van der Plicht ve Akkermans, 2014: 543).

Anlatılanlardan Sabi Abyad'ın onlarca aileden oluşan mütevazı bir nüfusu barındırdığı sonucu çıkıyor. Bu senaryo, "Geç Neolitik köylerinin yarı-yerleşik gruplara ev sahipliği yaptığı ve (geçim ekonomisinin hâkim sektörünü hareketli çobanlık oluşturduğu için) bunların *mevsimlik kamp* olmaktan öteye geçemediği" varsayımı ile uyumludur (Akkermans vd., 2006: 123-124, 151; Akkermans, 2013a: 22; Akkermans ve Van der Plicht, 2014: 19-21).

Sabi Abyad kazıları sayesinde, en büyük höyüğün MÖ. 7100-7000'den 5500'e dek iskân gördüğü anlaşıldı. Bu iskânın ilk evresi 7100-6200 arasını kapsar: en başta çanak-çömlek üretiminden hiç iz yokken, MÖ. 7000-6700 arasında Kuzey Suriye ve Kuzey Irak'ta beliren *en erken çanak-çömlek örneklerinin* kayda değer bir kısmının Sabi Abyad'da yaratıldığı saptanmıştır. MÖ. 6200'den önceki devir, Sabi Abyad'ın *Halaf-Öncesidir*; herhalde "MÖ 6200 iklim olayı" (belirgin kuraklaşma-soğuma) nedeniyle yerleşimin geçim pratiklerinde büyük değişimler (hareketli çobanlığın güçlenişi) yaşanırken çanak-çömlek teknolojisindeki yenilikler de bu değişime eşlik etmişti. MÖ. 6200-5900'ü kapsayan 2. evreye (B) "Geçiş" ya da "Proto-Halaf" denir. 3. evreyi (C: 5900-5800) "Erken Halaf" ve dördüncüyü (D: 5700-5500) "Orta Halaf" olarak adlandırmak mantıklı görünmektedir (Plug vd., 2014: 543).

MÖ. 6200 İklim Olayı (6250-5900): Sabi Abyad'ın Planı ve Mimarisi Sürekli Değişiyor

Büyük höyüğün birbirine pek yakın 4 iskân bölgesinden oluştuğunu belirtmiştik. Belki MÖ. 6200'deki iklim şokuyla bağlantılı bir nedenden ötürü, batıda kalan iki iskân bölgesi o tarihlerde terk ediliyor ve nüfus doğuda konumlanan diğer ikisine yerleşiyor. Öte yandan Proto-Halaf'tan Erken Halaf'a geçiş esnasında da "tholos" olarak bilinen yuvarlak-planlı küçük yapıların sayısının arttığı gözleniyor. Kerpiç ya da *pisé* (sıkıştırılmış çamur) ile yükseltildikten sonra çamur ile sıvanan ve fırsat bulunursa ince bir alçı/kireç tabakası ile kaplanan *tholosların* duvarları 25-45 cm. kalınlığındadır. Bu küçük yapıların çapı 2,5 - 5,5 metre arasında değişmektedir (yani alanları 5 ila 20 m²dir). *Tholosların* ortaya çıkışına kadar Tell Sabi Abyad mimarisinde yalnız dörtgen-planlı yapılar vardı ama özellikle MÖ 5900'den başlayarak bunlara yuvarlak-planlı yapılar eklendi. Ancak bu söylenenlere bakılarak Sabi Abyad mimarisine *tholosların* hâkim olduğu sanılmamalı. Örneğin mimari planını iyi bildiğimiz, MÖ. 6000'de yangın sonucunda yıkıldığı için "Yanmış köy" olarak adlandırılan arkeolojik alanda dörtgen yapılar çok daha fazladır (Akkermans, 2013b: 31-34).

Radyokarbon analizlerine bakılırsa, “Yanmış Köy” MÖ. 6010-5995 arasında yalnızca 15 yıl kadar iskân gördü ve daha sonra bilinçli olarak ateşe verilip terk edildi. Bu mahal üzerine en kapsamlı çalışmaların sahibi Marc Verhoeven, köyün bizzat sakinler tarafından yakılmasını bir ritüelin parçası olarak değerlendiriyor. Sabi Abyad kazılarının hâlihazırdaki yürütücüsü Peter Akkermans da, yerleşim sakinlerinin, buldukları semti kısa sürede terk ederek yakın başka bir semtte evlerini yeniden inşa edebildiklerini saptamıştı. Sabi Abyad’da, yıkıntıları temizleyip aynı yerde yeni sayfa açmak yerine, yıkık yapıların görülebildiği bir uzaklıkta her şeye sıfırdan başlamak daha yaygın bir tavır idi. Başka bir deyişle, yerleşim sakinleri kısa süre oturup terk ettikleri, hatta ateşe verdikleri mekân (*geçmişleri*) ile iç-içe yaşıyorlardı. Onlar, pek az ikamet ettikleri “Yanmış Köy”ü de dörtgen binalar ve onları çevreleyen yuvarlak planlı yapılarla donatarak özgün bir mimari anlayış geliştirmişlerdi. Verhoeven, çok sayıda küçük odaya bölünmüş ama toplamda epey geniş (90 ila 120 m²) olan dörtgen yapıların *ambar* işlevi gördüklerini iddia etmişti. Eğer öyleyse nüfus nerede yaşıyordu? Belki de yapıların bazı bölmeleri kiler olarak kullanılıyor, diğer bölmeleri ise ailenin barınmasına yarıyordu. Bu durumda, yuvarlak küçük *tholos*ların barınma, sığınma ya da çalışma mekânı oldukları varsayılabilir. En erken *tholos*lar Sabi Abyad’da yapılmış olup MÖ. 6450’ye tarihlenirler. Bunların birinin zemininde insan kalıntıları vardır. Acaba o *tholos*un yapılış amacı, ölülerin bir süre orada tutulup daha sonra ebedi istirahatgâhlarına taşınması mıydı? Akkermans, mimari plandaki değişmelere, yapıların birbirleriyle mesafesine ve ilişkiselliğine bakarak, gerek dörtgen gerek yuvarlak planlı yapıların işlevlerinin bir dönemden diğerine değişmiş olabileceğini düşünüyor ve onlara sabit işlevler yüklemekten kaçınıyor (Akkermans, 2014a: 247-252).

Verhoeven’in yazılarının yayımlandığı dönemlerden az sonra gerçekleştirilen en yeni kazılar, “Yanmış Köy”den (MÖ. 6010-5995) 10 ila 40 yıl önceye tarihlenen “Yanmış Yapı”yı (MÖ. 6050-6020) gün yüzüne çıkardı. Bu keşif, terk edilen mekânın ateşe verilmesi uygulamasının münferit olmadığını ve yerleşimde bu tip icraatların birden çok kez tekrar ettiğini gösterir. “Yanmış Köy”, yerleşimin 6. tabakasına aittir; Buradaki dörtgen-planlı geniş yapılar besin depolama amacıyla inşa edildilerse bile, takip eden 5. tabakada aynı tip binalar ikametgâh olarak kullanılmışa benzemektedir. Belki de Sabi Abyad geçiş esnasında yeni iklim koşulları nedeniyle nüfus kaybına uğramıştı ve yiyecek depolamak için eskisi kadar geniş yapılara ihtiyaç kalmamıştı (Akkermans, 2014a: 255-256).

Halaf-Öncesinden (MÖ. 6600-6200) Halaf-Geçişine (MÖ. 6200-5900) Sabi Abyad'da Maddi Kültür ve Geçim: "İkincil Ürünler Devrimi" (Süt-Yün Üretimi) ile "Keramik Devrimi" Birlikte Gerçekleşiyor

Abyad'ın en erken evrelerinde, yani 8-7. katmanlarda, "iyi mallar" yok denecek kadar az. MÖ. 6200 öncesinde üretilen çanak-çömleklerin % 95'i "bitki-katkılı yalın/kaba kaplar"dan oluşuyor. Az sayıdaki "mineral-katkılı kap" (%5) ise daha özenli yapılmış. Bunların duvarları ince, dış yüzeyleri de sıvama-perdahlama yoluyla pürüzsüz hale getirilmeye çalışılmış. Ama bu devrin çanak-çömlekleri genel olarak bezekli-boyalı değiller. Kap şekilleri çok basit: Kâselere ve çömleklere omurgalı görünüm vermek (estetik hale getirmek) için çaba harcanmamış. *Halaf-Öncesi* dönemin bu karakteristikleri, Balikh Vadisi'nin diğer yerleşimleri Tell Aswad ve Damişliyya ile paralellikler sergiliyor (Akkermans vd., 2006: 137-138)

Şekil 6: Sabi Abyad'da Bulunan 50 Cm. Uzunluktaki Yalın Kap

Kaynak: Nieuwenhuyse, 2009b: 11 (MÖ 6600'e tarihlenir).

Halaf-Öncesi dönemde Sabi Abyad'ın tarımsal üretimi temelde 4 ürüne dayanıyor: Bunların ikisi tahıl (gernik buğdayı ve arpa), ikisi bakliyatır (mercimek ve nohut). MÖ 6200'den önce tüketilen hayvanların %59'u evcil koyun-keçidir (koyun sayısı, keçiden 3 kat fazla). Bu iki evcil türü %11 ile domuz, %5 ile sığır takip eder. Yerleşimin et ihtiyacı en çok besicilikten karşılanmış ama avcılıktan da vazgeçilmemişti. Av hayvanlarının yerleşimdeki toplam kemik bulguları içindeki oranı % 24,6'dır. En çok avlanan hayvanlar ise, %17,6 ile ceylan ve

% 3,9 ile yaban eşeğidir (Akkermans vd., 2006: 141-142; Cavallo ve Moesker, 2008: 325, 327, 329).

Sabi Abyad'daki "geçim" bulguları, Kuzey Mezopotamya'nın genel manzarası ile uyumludur. Geç Neolitik boyunca Türkiye-Suriye-Irak sınırlarlarında ekimi yapılan bitkilerin hep aynı olduğu saptanıyor: gernik buğdayı, arpa, mercimek, bezelye, nohut, burçak ve keten. Bunların hepsi de kuru tarıma ya da nehir boylarında oturanlar için taşkın tarımına uygun bitkilerdir. Kuzey Mezopotamya'da tohumlar toprağa genellikle Ekim-Aralık'ta atılır; hasat Nisan-Haziran arasında yapılırdı. Bölgenin beslenme rejiminde büyük rol oynayan tahıllar, kavru olarak ya da kaynatılarak, lapa ya da ekmek haline getirilerek tüketilmiş olmalı. Herhalde bu eski dönemlerde bira yapımı da biliniyordu. Tahıllar ve baklagiller karın doyurmaya yetmiyordu ki MÖ. 6000 halkları toplayıcılıktan vazgeçememişlerdi. Özellikle şamfıstığı, badem, erik, ahududu, incir gibi kuruyemişler ve meyveler toplanıyordu. Yabani bitkiler yalnız beslenmeye yaramıyor; yakıt ve ilaç olarak da kullanılıyordu (Akkermans, 2013a: 24).

İklim koşullarının değişmeye başladığı (kuraklaşma ve soğumanın hissedildiği) MÖ. 6225'te geçim ekonomisinde önemli dönüşümler saptanıyor. Öncelikle domuz besiciliği zayıflamış ve sığır besiciliğine geçiş hızlanmıştır. Daha önemlisi, keçi-koyun, et kadar süt ve post için de beslenmektedir artık. Zor iklim koşullarında sürü sayısını artırmak kolay olmadığından, "ikincil ürünler"e yönelmek toplumun kıtlık tehdidini bertaraf edebilmesi açısından son derece yararlıdır (Akkermans, 2014a: 252-253).

Çömlek parçalarına uygulanan lipit/yağ-kalıntı analizleri, Sabi Abyad toplumunun *Halaf-Öncesi*'nden (6400-6300'lerden) beri süt ürettiğini ortaya koymuştur. Hayvansal yağ kalıntılarının en çok bulunduğu çömlekler *Koyu yüzlü perdahlı kaplardır* ki bunların özellikle pişirme işlerinde kullanılan ısıya dayanıklı sağlam kaplar olduğu önceden beri arkeologlar tarafından öne sürülmekte idi. Bulgulara bakılırsa, sütü sağılan hayvanlar küçükbaşlardı (keçi, koyun); sığır ise yalnız eti için besleniyordu (Nieuwenhuyse, 2015: 61-62, 64).

Kuzey Mezopotamya'da Geç Neolitik boyunca avlanan başlıca hayvanlar ceylan ve yaban eşeği idi. Daha az miktarda avlananlar ise, sığır, karaca, alageyik, kızıl geyik, tavşan, kaplumbağa, kanatlılar (leylek, kaz, ördek, karga), su hayvanları, ayı, çakal, tilki ve yaban kedisidir. Pek tabii et ihtiyacının önemli bölümü besicilikten karşılanıyordu, ama bazı küçük yerleşimlerde tüketilen etin % 40 ila 60'ının avcılıktan geldiği yadsınmamaktadır. *Özetle, çok küçük toplulukları barındıran 7. binyıl sonu – 6. binyıl başı yerleşimlerinde geçim etkinliği çeşitlendirilmiş ve esnekti; besicilik, tarım, avcılık ve toplayıcılığın her birine müracaat edilen karma bir geçim ekonomisi uygulanmaktaydı* (Akkermans, 2013a: 25).

Halaf-Öncesi'nden Erken Halaf'a "geçiş", MÖ. 6200-5925 arasını kapsıyor. MÖ. 6050'den 5900'e (6-5-4-3. tabakalarda), süslemeli-boyalı keramik sayısında sürekli artış var; *Erken Halaf* ya da *Halaf Ia* olarak tasnif edilen 5925 civarında bu tip kapların miktarı en üst noktaya çıkıyor. "Geçiş" (Proto-Halaf) devrinde üretilen boyalı keramiklerin Samarra maddi kültüründen izler taşıması, yaşanan değişimin Tell Sabi Abyad'la sınırlı olmayıp geniş bir coğrafyayı kapsadığı düşüncesini güçlendirir. Kaliteli (boyalı/bezekli) çanak-çömlek sayısındaki bariz artışın nedeni, büyük olasılıkla, bunların gündelik kullanımın ötesinde sembolik ihtiyaçlara karşılık veriyor olmasındandır: (Önceki) *Bitki-katkılı Standart kapların* aksine, (sonraki dönemin) *Standart iyi malları*, karmaşık ve zengin bezekleri ile farklı bir anlam dünyasına aittirler (Akkermans vd., 2006: 130; Campbell, 2007: 113, 115).

Değişim, soyut ve geometrik desenleriyle yeni bir zihniyete işaret eden boyalı kapların ortaya çıkışından ibaret değildi. Mimari alanda da, işlevsellikten ve mekânı rasyonel kullanma arzusundan ziyade, yeni bir ideolojiden ve yeni değerlerden beslendiğini sandığımız değişimler yaşandı. Bunların ilki yuvarlak-planlı yapı sayısının MÖ. 6200 civarında ve daha sonra 7. binyıl başında ani ve belirgin biçimde artmasıdır. Örneğin 5900-5800 arasında (*Erken Halaf*), geniş dörtgen-planlı binaların yerini birden küçük *tholos*ların aldığı görülür. Mimaride ani değişimlerin yaşandığı dönemlerde, çanak-çömlek teknolojisi-süslemelerinin yenilendiğine; yeni tip ok başları (küçük ve keski ağızlı) ve mızrak uçlarının (kısa ve keskin) üretildiğine tanık oluyoruz (Akkermans, 2014a: 252). *Proto-Halaf* ve *Erken Halaf* boyunca, ağırşak sayısındaki artıştan anlaşılacağı üzere, yerleşimde daha çok kumaş üretilmiştir. Mühürler ve mühür izleri ise, özel mülkiyet rejiminin ortaya çıktığının ve besin depolarının denetim altında tutulduğunun kanıtı olarak okunabilir (Akkermans, 2014b: 1464).

Boyalı Kaplar ile Mühürlerin İşlevi Neydi? Hediyeleşme Ritüeli mi? Toplumsal Bellek ve/veya Yerel Kimliklerin İfadesi mi? Ekonomik-Kültürel Etkileşimin Yükünü Çeken Merkezî Yerleşimlerin Özgün Konumunu Yansıtmak mı? Mukavemetin, "Özel Mülkiyet" Rejiminin ve Karmaşıklığın Güçlenişi mi?

Bu yeni kaplar, belki *hediyeleşme* ritüelinde önemli yer tutuyorlardı, belki de yerel kimlikleri ve bağlılık ilişkilerini düzenleyen yeni toplumsal ağların birer parçasıydılar. Bunların ortaya çıkışına eşlik eden bir başka gelişme, mühür sayısında kaydedilen artış ve malları/eşyaları/mekânı mühürleme pratiğinin hızla yaygınlaşmasıdır. Bunun nedeni, özel mülkiyet rejiminin gelişmeye başlaması ve/veya topluluğun bütününe ait tahıl ambarlarını sıkıca denetleme ihtiyacı (ambar kapılarının mühürlenmesi) olabilir. Ama öte yandan toplumun ilkim değişiklikleri (özellikle kuraklaşma) nedeniyle "hareketli çobanlığa yö-

neldiğini” (yerleşiklik eğiliminin MÖ 6200’den sonra azaldığını) hatırdı tutmak gerekir (Akkermans vd., 2006: 152): Toplumsal yapıda yaşanan karmaşıklaşma, hiyerarşik ilişkilerin yükselişini olarak anlaşılmalıdır.

Proto-Halaf toplumlari pek çok açıdan benzeşiyorlar, pek çok açıdan da farklılar. İkisinin de nedeni aynı. 1- Yerleşimler, “hareketli çobanlık” dolayısıyla pek küçük (çoğu 0,5 hektarın altında) ve dağınıklar; bu yüzden özerk ya da bağımsız birimler olarak örgütlenebiliyorlar. 2- Ama sürekli hareket halinde olmak, uzak toplumların temasını da artırıyor; otlak arayışındaki topluluklar birbirleriyle karşılaştıklarında mal, kültür, teknoloji ve bilgi alış-verişinde bulunabiliyorlar (Akkermans vd., 2006: 153-154).

MÖ. 7. binyıl sonlarında, Kuzey Mezopotamya’da, minicik, kısa süreli iskân edilmiş ve hatta mevsimlik kamp-yeri olmaktan öteye gitmeyen “mezra” tipinde çokça yerleşim vardır. Ama bunların arasında, yüzlerce yıl iskân edilen “kalıcı/sürekli/eski” yerleşimlere de rastlanır. Önceki kuşakların bilgilerinin ve belleklerinin taşıyıcısı olmayı sürdüren eski yerleşimlerde toplumsal-ekonomik etkileşim canlı olmalıdır. Besin depolama mekanizmaları gelişmiş olduğundan insanların kendilerini daha güvende hissettiklerini varsaydığımız bu tarz yerleşimler belki toplanma/buluşma mekânları olarak işlev görmüşlerdi. Eğer öyle ise, karma evliliklerin buralarda akdedildiği, ritüel ve şöenlerin buralarda tertiplendiği, pek çok yerleşimi ilgilendiren önemli siyasal kararların buralarda alındığı öne sürülebilir. Tell Sabi Abyad da, onlarca aileden oluşan mütevazı nüfusuna karşın, 1500 yıllık uzun ömründen anlaşılabilceği gibi, büyük olasılıkla dağınık yerleşimler arasında iletişim köprüsü kuran bir merkez olarak işlev görmüştü (Akkermans ve Van der Plicht, 2014: 23). Bu merkezlerin çanak-çömlek üretim tekniklerindeki yeniliklerin ve sanatsal temaların aktarıldığı mekânlar olması da mümkündür.

Genelde toplumlar birbirlerine boş çanak-çömlek göndermezler; eğer geniş bir bölgede çokça keramik dolaşıyorsa, bunların içinde yiyecek-içecek taşıyor olmalıdır (Bader, Bashilov, Le Mièrè ve Picon, 1994: 67). Tell Sabi Abyad’da yerli zanaatkârların ürettiği çok sayıda kabın yiyecek-içecek takası için diğeri Geç Neolitik yerleşmelerine gönderilmiş olduğundan kuşku duymamak gerekir. Bu önermenin tersinin de doğru olduğu, Abyad’da bulunan *Koyu yüzlü perdahlı kaplardan* anlaşılabilir. Uzmanların kanaati, bunların yerli olmadığı, Kuzey Levant ya da Güneydoğu Anadolu’dan getirildiği yönündedir. Mineral katkılı perdahlı kaplar, ısıya ve darbelere karşı dayanıklı olduklarından çok kullanışlıdır (Nieuwenhuyse, Roffet-Salque, Evershed, Akkermans ve Russell, 2015: 56-57; Cruells ve Nieuwenhuyse, 2004: 52). Öte yandan, *Proto ve Erken Halaf* toplumlari, çanak-çömlek yapımında kullandıkları hammaddeleri, özellikle de boya veren doğal kaynakları (örneğin hem yapıştırıcı, hem yalıtım

malzemesi hem siyah boya olarak işlev gören *bitümü*, yani *asfaltı*) bolca takas ediyorlardı (Çalışkan Kılıç, Kılıç ve Çalışkan Akgül, 2017: 45).

Proto ve Erken Halaf ta takas edilen diğer mallar, ham bakır, obsidyen ve değerli taşlardır. Takasa eşlik eden kültürel etkileşim, MÖ 6. binyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Mersin'den Zağros'a dek 1150 km tutan bir "Halaf evreni" nin ortaya çıkışını sağlamışa benziyor. Bu evrenin temel özelliği, teknik ve sanatsal yeniliklerin uzak yerleşimler arasında çok kısa sürede yayılmasına olanak tanınmasıdır. Proto-Halaf ve sonrasında, bu kültür evreninin merkezinde yer alan Sabi Abyad ve Chagar Bazar kadar kuzeydeki Hakemi Use'de de gözlenen çarpıcı gerçek, teknik ve sanatsal değişimlerin bütün bu yerleşimlerde neredeyse aynı zamanda gerçekleşmesidir. Konu, adı geçen bölgelerde üretilen keramiklerin aynı formlara sahip olmaları ve aynı estetik anlayışla üretilmeleri değil, *estetik değerlerde ve teknikte yaşanan değişimlerin her yerde eş-zamanlı olmasıdır*. Adını andığımız 3 yerleşim, birbirlerinden yüzlerce km. uzakta konumlandıkları ve belki farklı diller konuşan farklı etnik gruplara ev sahipliği yaptıkları halde teknik-estetik değişimleri eşzamanlı yaşayabilmişlerdi. Demek ki bu uzak toplumlar arasında yoğun bir temas vardı, anlaşılmalı evliliklerin teması daha da derinleştiren başka bir faktör olması kuvvetle muhtemeldir (Nieuwenhuys, 2017: 845-846).

"Boyalı Keramik Devrimi": Hassuna-Samarra Sentezi Sayesinde "Proto-Halaf Evreni" nin doğuşu

MÖ. 6200-5925 şeklindeki döneltme, *Halaf-öncesini* de kapsadığı için, *Proto-Halaf* ya da "Geçiş" evresini MÖ. 6050-5900 arasına yerleştirmek daha doğru olur. "Geçiş" in *Hassuna-Samarra sentezi* ile şekillendiğini bir kez daha hatırlatalım. Yalnızca Tell Sabi Abyad'da değil onun çağdaşı olan görece yakın diğer Kuzey yerleşimlerinde, 100 km. batıdaki Tell Halula ile 170 km. batıdaki Chagar Bazar'da da "Proto-Halaf boyunca" *Hassuna ve Samarra iyi mallarına* çok benzeyen örnekler bulunmuştur. Bunlar, *Standart iyi mallar*, *Turuncu iyi mallar* ve az sayıda olmakla birlikte *Boyalı iyi mallardır*. Bu noktada önemli bir hususun da altı çizilmeli: *Turuncu iyi mallar*, Tell Halula haricindeki bütün *Proto-Halaf* yerleşimlerinde mevcuttur. Ancak bu ifadelerle hareketle Proto-Halaf ("Geçiş") dönemi keramiklerinin sadece kaliteli örneklerden oluştuğu yanılığınca düşünmemelidir; yalın/basit kapların sayısı iyi mallardan daha fazladır. Aslında ortada dengeli bir dağılım vardır: Standart kapların bazısı yalın, bazısı bezeklidir (Cruells ve Nieuwenhuys, 2004: 48-49, 51-52; Cruells, 2008: 676).

Hassuna-Samarra ile *Ön-Halaf* arasındaki süreklilik, keramik dışındaki maddi kültür bulguları sayesinde de kendini ele veriyor. Kumaş dokumakta kullanılan kil ağırşaklar, mühürler ve figürinler, *Hassuna-Samarra* kadar *Ön-Halaf* ta da bol bulunan arkeolojik örneklerdi. Kil figürinlerin başlarının kasıtlı/bilinçli

olarak koparılması, Kuzey Mezopotamya'da "kafatası kültü" nün hala yaygın olduğu hissini verir. Bu dönemde "toplumsal eşitsizlik" işareti olan ritüellere ve gömülere rastlanmaz. Toplumun tamamı aynı dini ritüelleri uygulamaktadır; ölülerin yanına konan mezar hediyelerinde de sınıfsal farklılaşmaya dair iz bulunamamıştır. Ama yaş-temelli bir saygınlık anlayışının var olduğu öne sürülebilir; zira yaşlı ölümlere daha fazla mezar hediyesi eşlik etmektedir (Akkermans, 2013a: 27-28).

Şekil 7: Sabi Abyad'dan Proto-Halaf Dönemi Sonlarına Tarihlenen (MÖ. 5900) Hassuna-Samarra Tipinde "Standart İyi Mallar" Grubundan Bir Kap

Kaynak: Dooijes ve Nieuwenhuysse, 2009: 9.

Olivier Nieuwenhuysse, *Halaf-Öncesi*'ni sona erdirip *Erken Halaf*'ı başlatan "Geçiş" sürecini Yakın Doğu tarihinde bir dönüm noktası olarak görür ve gelişmeleri en iyi tanımlayan terimin "boyalı keramik devrimi" olduğunu ifade eder. Buna göre, ilk çanak-çömleklerin imal edildiği MÖ. 7. binyıl başlarından aynı binyılın sonuna kadar (700-800 yıl boyunca) hep gündelik ihtiyaçlar için *kaba/yalın ve bezeksiz keramikler* üretilmişti ama Proto-Halaf'ta *bezekli ve/veya boyalı kapların* toplam içindeki oranı % 30'u buldu. Bu ilk atılımın ardından Erken Halaf'ta (5900-5700) bezekli-boyalı kapların oranı %80-90'lara çıktı: Artık Tell Sabi Abyad başta olmak üzere, *Erken Halaf coğrafyasında*, "mineral-katkılı boyalı-bezekli çanak-çömlekler" bitki-katkılı yalın kaplardan çok daha fazla üretiliyordu (Nieuwenhuysse, 2009a: 81-83).

Pişirim Sürecinin Oksidasyon-Redüksiyon-Reoksidasyon Tekniği ile Denetlenebilmesi

"Çanak-çömlek devrimi" boyunca üretilen yeni kaplar, a) mineral-katkılıdır, b) kap cidarları (duvarları) incedir ve hemen bütün kaplar aynı kalınlıkta imal edilmiştir, c) bezekli-boyalı kapların toplam içindeki oranı her kuşakta

sürekli artmıştır, d) kapları fırınlama usulleri kesinlikle değişmiştir. İşte bu son nokta, dönüşüme “devrim” adının layık görülmesinin asıl nedenidir. Eski çömlekçiler kabı renklendirmek için demir oksitlerinden yararlanıyorlardı. *Proto ve Erken Halaf* ustaları ise, pişirim esnasında içerideki havayı indirgemek-yükseltmek suretiyle çömlek rengini belirleyebilmiş; *koyu gri-kahverengi* ve *çok koyu gri* renkler elde etmişlerdir. Kuzey Irak'ta, bu devirde, duman çıkış deliği de bulunan iki-katlı fırınların yapıldığını biliyoruz. Ama Kuzey Suriye'de henüz böylesi örnekler ortaya çıkarılmış değildir. Her durumda, Proto-Halaf çanak-çömlekçiliği, pişirme teknikleri bakımından Eski (Klasik) Yunanistan'da 5500 yıl sonra “yeniden keşfedilecek olan” tekniklere çok benzemektedir (Nieuwenhuyse, 2009a: 85).

Şekil 8: Erken Halaf (MÖ 5900-5800) Devrine Tarihlenen Bir Sabi Abyad Kâsesi

Kaynak: Akkermans, 2014b: 1467, fig. 3.6.5.

Klasik Yunan'a benzer biçimde, Proto-Halaf'ta da, kaliteli çanak-çömlek üretmek için *oksidasyon* ya da *oksidasyon-redüksiyon-reoksidasyon* tekniğine başvurulmuştur. Bu karmaşık teknik, pişirimin 3 evrede gerçekleşmesi demektir: Önce fırına hava verilir (*oksidasyon*), sonra duman salınır (*redüksiyon*), nihayet fırın açılarak içerisi yeniden hava ile doldurulur (*reoksidasyon*). Sonuç, Proto-Halaf'a özgü kaliteli/iyi malların, yani *Samarra-benzeri* ya da *Samarra-etkili* boyalı ve/veya bezekli kapların elde edilmesidir (Cruells, 2008: 675). *Pek önemli*

teknik gelişmelere karşın yeni tip kapların Samarra çanak-çömleklerine benzetilerek sınıflandırılması, Proto/Ön-Halaf keramiğinin önceki dönemlerden bir kopuşa işaret etmediğini, kültürel bir süreklilik ikliminde vücut bulunduğunu gösterir (Cruells ve Nieuwenhuys, 2004: 64).

Çok-renkli olarak üretilen ve teknik kalitesi benzersiz olan *Proto-Halaf çanak-çömleği*, bu kaliteyi üreticilerinin hünerli elleri kadar, keramik pişirme sürecinin kontrol edilebilmesine borçluydu. Kaplar, yükseltme-indirgeme (fırındaki ısıyı ve oksijen düzeyini artırma-azaltma) koşullarında 850 ila 1050 °C'de pişiriliyordu. Bu yeni teknik sayesinde, açık renk kap üzerine koyu renk desen çıkarmak, yani boyalı keramik üretmek imkânı doğmuştu. Proto-Halaf çömlekçileri kuşkusuz işinin ehli ustalardı ama bu insanları başka hiçbir işle meşgul olmayan ve vakitlerini yalnız çömlek üretimine ayırmış “tam-zamanlı zanaatkârlar” olarak tasnif etmekten de kaçınmak gerekir (Streily, 2000: 76; Çalışkan Kılıç vd., 2017: 45).

Proto-Halaf devrindeki *teknolojik devrimin* önemini kavrayabilmek için daha iyi bildiğimiz Klasik Yunan çömlekçiliğinin fırınlama tekniklerini hatırlamak yararlı olabilir:

“Oksidasyon aşamasında fırının üst hava deliği ve baca kapakları açılarak fırın içinde hava ceyhanı oluşturulur. İçeri giren oksijen sayesinde kilin ve astarın içerisindeki demir, kırmızı demir okside dönüşür. Oksitlenme, ısı 900°C'ye ulaşana dek yaklaşık sekiz saat boyunca sürer. Bu sürenin sonunda çömlekler tamamen kırmızıya dönüşür. İkinci aşamada, yani redüksiyon aşamasında, fırın tamamen kapatılarak hava ile teması kesilir. Yakıtın karbonu ile oksijenin iki atomu birleşerek karbondioksiti oluşturur. Bu havasız atmosferde elde edilen karbonmonoksit, kildeki demir oksit ve astardaki oksijeni alarak siyah demir okside dönüşür. Bu değişim çömleğin tümünü siyaha çevirir. ... Son aşamada, yani reoksidasyon aşamasında da kırmızı rengi, siyahtan ayırma işlemi gerçekleşmektedir. Bu aşamada fırının üst hava deliği açılır ve içeri oksijen girer; fırın yavaşça soğumaya bırakılır. Vazonun yüzeyi, gözenekli olduğu için oksijeni kabul eder ve yeniden kırmızıya dönüşür. Buna karşın, astar sürülmüş olan bölümlerde astardaki mineraller yüzeyde, oksijenin girmesini ve bununla ilişkili olarak demir oksidin yeniden oksidasyona uğramasını yani kırmızıya dönüşümünü önleyecek biçimde camlaşmıştır. Camlaşan kısım oksijen girişini engellediği için siyah kalır. İnceltmiş kil ile çizilen çizgiler geçirgen olduğu için kırmızıdan menekşe rengine kadar farklı renkler kazanırlar. Aynı şekilde tamamlayıcı renk olarak kullanılan kırmızı ek boyası, yani sulu kil eklenmiş kırmızı toprak boyası da oksijen alır ve yeniden kırmızıya döner. Beyaz kil ise reoksidasyon aşamasından etkilenmez, pişme sırasında yine beyaz kalır” (Zengin, 2007: 46-47).

Proto-Halaf'ta Orta-Kuzey Irak, Doğu-Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Batı Suriye Arasında Kültürel Paralellik: Etkileşim Evreninin Maddi Kültürü ve Geçim Ekonomisi

Gelelim Tell Sabi Abyad'ın 100 km. kadar güneybatısındaki Fırat yerleşimi Tell Halula'ya... Halula, MÖ. 7900/7800 gibi çok erken bir tarihte (*Erken Neolitikte*) kurulan ve *Geç Neolitik* sonuna kadar (MÖ. 5300) kesintisiz iskân gören bir höyük. 8 hektarlık yayılım alanıyla göz dolduran bu köy, kurulduğu zamanlardan 1000 yıl sonra (*Erken Halaf-Öncesi*: 7000-6600) Yukarı Mezopotamya'nın ilk çanak-çömleklerinin üretildiği merkezler arasında başı çekmiştir. Bu evredeki çanak-çömleğin % 44'ünü kahverengi ya da siyah hamurlu perdahlı kaplar oluşturur; bunlardan başka bitki-katkılı kaplar ile *cilalı iyi mallar* da mevcuttur. *Orta Halaf-Öncesi* adıyla bilinen ve MÖ 6600-6300'e tarihlenen ikinci evrede öne çıkan çanak-çömlekler ise, "saman-katkılı yalın kaplar"dır (Molist vd., 2013: 443, 446; Gómez, Cruells ve Molist, 2014: 125; Gallet vd., 2014: 90).

Proto-Halaf devrinde, Halula çanak-çömleklerinin çeşitlendiğini ve yerleşimde Samarra tipi bezekli ya da yalın "iyi kaplar"ın üretilmeye başladığını görüyoruz. Ama *Turuncu kaplardan* eser yoktur bu devirde. *Mineral ya da bitki katkı basit ve perdahlı yalın kaplar* ise çokça üretilmektedir. Bu çağa ait önemli bir bulgu da, birkaç yüzyıl sonra Yukarı Mezopotamya'da yaygınlaşacak olan yuvarlak planlı tek-odali küçük yapıların ilk örneklerinden birine Tell Halula'da rastlanmasıdır. *Tholos* adı verilen ve Halaf kültürünün alâmetifarikası sayılan yapıların bu erken örneği 6,5 m. çapındadır (Cruells ve Nieuwenhuyse, 2004: 52-53; Molist vd., 2013: 447-448). *Tholoslar* ya tek odali küçük yapılarıdır ya da o tek odaya eklenmiş dikdörtgen planlı uzunca bir girişe sahiptirler. MÖ. 5900'e tarihlenen Sabi Abyad'daki *Tholos* da böylesi girişli bir yapıdır. MÖ. 6. binyıl başında, Sabi Abyad'ın 80 km. batısındaki Tell Halula ile 250 km. güneybatısındaki Tell el-Kerkh'te aynı tipte yapıların inşa edilmiş olması (Akkermans, 2013a,; 19), "Halaf evreni"ne özgü maddi kültürün henüz *Proto-Halaf* evresinde ortaya çıkmaya başladığını gösterir.

Sabi Abyad ile Tell el-Kerkh bulguları arasındaki benzerlikler bize Kuzey Mezopotamya ile Kuzey Levant arasında güçlü bir kültürel temasın var olduğunu gösterir. Temasın varlığı, gömü tekniklerinde de gözlenir. Tell el-Kerkh'te olduğu gibi, Sabi Abyad'da da bebek cesetleri bazen keramik kapların içine konmuştur. MÖ. 6100-5900'a (*Proto-Halaf* devrine) tarihlenen Sabi Abyad mezarları sayesinde, yalnız Kuzey değil Güney Levant ve hatta Kızıldeniz'le de takas bağlantısının kurulmuş olduğunu anlıyoruz: 20-24 yaşlarındaki genç kadının cesedinin beline sarılı olan kuşak, 700 km. güneyden -Kızıldeniz'den- getirilen deniz kabuklarıyla yapılmıştır (Akkermans, 2014b: 1466).

Proto-Halaf maddi kültürünün (Samarra bezekli kaplarının) saptandığı diğer höyükler, Doğu Suriye'nin en kuzeyinden en güneyine uzanan Chagar Bazar, Tell Boueid II ve Tell Baghouz; Batı Suriye'de Tell el-Kerkh; Anadolu'da Mezraa Teleilat, Domuztepe, Kazane Höyük, Boz Tepe, Hakemi Use'dir (Cruells ve Nieuwenhuyse, 2004: 49; Cruells, 2008: 674). Başka bir deyişle, Orta ve Kuzey Irak yerleşimlerine özgü Hassuna-Samarra tarzı çömlek yapma geleneği bu çekirdek bölgelerden kuzey (Suriye-Anadolu sınırı) ve batıya (Batı Suriye) taşınmıştır. Chagar Bazar ile Baghouz arasındaki mesafe 270 km.'dir; bu ikisiyle eşit mesafede ve batıda bulunan Tell el-Kerkh'in uzaklığı ise 400 km.'den fazladır. Güneydoğu Anadolu'yu da dikkate aldığımızda, Hassuna-Samarra (Proto-Halaf) tipi keramiklerin 80 000 km²'lik çok geniş bir alana yayıldığını öne sürebiliriz; bu, Türkiye'nin 1/10'una karşılık gelecek denli büyük bir alandır.

Bu geniş alanın uzak uçlarını karşılaştırmalı olarak tanıtmakta yarar var. Kuzeydoğu Suriye yerleşimi Chagar Bazar'da, (onun epey güneybatısına düşen) Sabi Abyad ve Tell Halula ile pek çok paralellik buluyoruz. Yerleşimde üretilen keramiklerin % 32'si *Bitki-katkılı basit yalın kaplardan*, % 27'si *Samarra iyi mallarından* ve % 24'ü *Düz iyi mallardan* oluşmaktadır. Chagar Bazar'daki "düz iyi mallar" (%24) ile Halula'daki "düz iyi mallar" (%8) ve Tell Sabi Abyad'daki "Standart iyi mallar" arasında muazzam benzerlik vardır. Ayrıca Chagar Bazar'da da, diğer Proto-Halaf yerleşimlerinde olduğu gibi *Turuncu renkli iyi kaplara* rastlanıyor (Cruells ve Nieuwenhuyse, 2004: 54-56). Sonraki evrelerde, yalın kapların sayısı ve oranı bariz biçimde azalacak, Samarra-tipi iyi kapların ve genel olarak "boyalı iyi kaplar"ın sayısı ise sürekli artış gösterecek, Geç Halaf'ta (MÖ. 5500-5300) boyalı kapların toplam bulgulara oranı % 80'e yükselecektir (Cruells vd., 2013: 473).

Chagar Bazar, *Proto-Halaf* devrinde kurulup *Geç Halaf'a* kadar (MÖ. 6000-5300 arasında 600 ila 700 yıl) iskân edilmiş 12 hektarlık bir Habur yerleşimidir. Sabi Abyad gibi Kuzey Suriye'de (ama onun 170 km. kuzeydoğusunda) konumlanan Chagar Bazar'da, Sabi Abyad ile paralel pek çok unsur saptanır. Her şeyden önce, yerleşimin ilk ortaya çıktığı Proto-Halaf evresinde, mimariye yuvarlak-planlı yapı modelinin hâkim olduğunu görürüz. Bu devre ait *tholos*ların çapı yalnızca 2,5 m.'dir (alanı 5 m²). Ancak sonraki devirlerde (Orta ve Geç Halaf'ta) yapı çapının 6 m.'ye, alanının da 27-28 m²'ye kadar çıktığı görülecektir. Bugüne dek keşfedilen en geniş yuvarlak yapının çapı, içeriden 6, dışarıdan 7,2 metredir. Yapı duvarları, Sabi Abyad'da olduğu gibi, kerpiç ya da *pisé* (sıkıştırılmış çamur) yardımıyla yükseltilmiştir (Cruells vd., 2013: 467, 471).

Chagar Bazar'ın geçim ekonomisi de Sabi Abyad'inkine çok benzemektedir. Burada tüketilen tahıllar, gernik buğdayı, kavuzsuz buğday, iki-sıralı arpa ve az da olsa siyez buğdayıdır. Ekimi yapılan bakliyatlar, bezelye ve mercimektir.

Yerleşimde bulunan keten tohumlarının evcil mi yoksa yabancı mı olduğu saptanamamıştır. Köye düşen yıllık yağmur miktarı bile Sabi Abyad'daki ile aynıdır (yılıda 300 mm.'den daha az). Chagar Bazar'da tüketilen hayvanların % 82'si evcildir ve ilk sırayı açık-ara keçi-koyun almaktadır (% 62,6). Ancak Sabi Abyad'ın aksine, burada koyundan çok daha fazla keçi beslenmiştir. Evcil hayvanların % 13,2'si domuz, % 5,9'u sığırdır. Son olarak, av hayvanlarının dağılımı da Sabi Abyad ile paraleldir: % 13,7 ceylan, % 3,8 yaban eşiği (Cruells vd., 2013: 472-473). Tabloya bakılırsa, 170 km. mesafedeki iki yerleşimin hemen hemen aynı ekonomik koşullara sahip olduğu daha iyi görülecektir.

Tablo 1: Sabi Abyad ve 170 Km. Kuzeydoğusunda Bulunan Chagar Bazar'da Kesilen Hayvanların Toplam Kemik Bulgularına Oranı İki Yerleşimde Neredeyse Aynıdır; Evcil Tahıl ve Bakliyat Tablosu da, İki Köyün Benzer Geçim Ekonomilerine Sahip olduklarını Teyit Eder

	Evcil keçi-koyun	Evcil domuz	Evcil sığır	Ceylan	Yaban eşiği
Sabi Abyad	% 59	% 11	% 5	% 17,6	% 3,9
Chagar Bazar	% 62,6	% 13,2	% 5,9	% 13,7	% 3,8

Kaynak: Cavallo ve Moesker, 2008: 325; Cruells vd., 2013: 272-273.

Sabi Abyad, Chagar Bazar ve Tell Boueid II: Aralarında 200 Km Mesafe Bulunan Üç Kuzey Suriye Höyüğü, Hassuna ve Samarra Kültürlerinin Karşılaştığı Bir Bölgede Kuruldular, Yeni Geçim Ekonomisinin Yarı-Göçebe Çoğunluğa Dayanması da Kültürel Teması Güçlendirdi

Chagar Bazar, MÖ. 6. binyılda Kuzey Mezopotamya'da yaşanan kültürel değişimi iyi yansıtan bir köydür. Burada farklı şekillerde (konik, köşeli ya da küre biçimli) kil "hesap taşları" keşfedilmiştir. Bu tip objeler, kent ve uygarlığın doğduğu Güney Mezopotamya'da MÖ. 4. binyıl boyunca hesap yapmak ve muhasebe kaydı tutmak amacıyla kullanılmışlardı. Herhalde Chagar Bazar'daki işlevleri de aynıydı; bunlar, mühürleme uygulamasıyla birlikte, köyün geçim ekonomisinin düzenlenmesine hizmet etmiş olmalıdır. Öyle anlaşılıyor ki ekonominin temel aktörleri artık "özel mülkiyete sahip" ailelerdi; mühürler de, ailelerce denetlenen besin depolarını ve taşınabilir mülkleri yönetmeye imkân veren objelerdi (Cruells vd., 2013: 474, 476).

Tell Boueid II, Chagar Bazar'ın 75 km. güneyinde, Sabi Abyad'ın 150 km. güneydoğusunda konumlanan 0,5 hektardan bile küçük, yalnızca birkaç kuşak boyunca iskân edilmiş bir *Orta Habur* höyüğüdür (Cruells, 2008: 677). Boueid II bulguları, MÖ 7. binyılın son çeyreğine tarihlenen höyüğün hem *Proto-Hassuna* hem *Hassuna-Samarra* ve *Proto-Halaf*a denk düşebilen bir maddi kültüre sahip olduğunu gösterir. Bu küçük mezrada (Sabi Abyad'a benzer biçimde) çokça mühür izi saptanmıştır. Çanak-çömlek topluluğunun %65'i *Standart kap-*

lardan oluşur, bunları yine Abyad'daki gibi *Turuncu iyi mallar* (%25) ve *Samarra iyi malları* (%5) takip eder (Cruells ve Nieuwenhuyse, 2004: 56; Nieuwenhuyse ve Suleiman, 2016: 46-49). Herhalde kil kap çeşidinin diğer yerleşimlere kıyasla az olmasının nedeni höyük alanının küçüklüğü idi.

Boueid II örneği, "Halaf maddi kültürü"nün, *Hassuna-Samarra etkisi altındaki bir bölgede* tedrici ve kesintisiz bir süreç içinde oluştuğunu haber verir. Yerli Hassuna ve güneyli Samarra keramik gelenekleri burada buluşup kaynaşmış gibidir. Demek ki Orta ve Kuzey Mezopotamya arasındaki sınırlar sanıldığı kadar keskin değildi, kültürel temas çok canlı idi (Nieuwenhuyse ve Suleiman, 2016: 50). Ama komşu toplumlar arasında güçlü ilişkilerin varlığı, kap üretiminde yerel dokunuşların farklılık yarattığı gerçeğini değiştirmez. *Maddi kültürdeki nüanslar, benzerlikler ile yerel özgünlüklerin birlikte yaşadığını hatırlatır bize. Halaf, işte bu yüzden uzun soluklu bir kültürel değişimin ürünüdür; kökenleri itibariyle tekil ve homojen değil, farklı yerleşimlerden beslenen heterojen bir olgudur* (Cruells, 2008: 681). Geç Neolitik toplumları kuşkusuz pek hareketli (yarı-göçebe) idi; bu dönemin yerleşimleri de gerek işlev gerekse boyut bakımından köyden ziyade *mezrayı* ("ziraat yapılacağı zaman gelinen ve iskân edilen küçük kamp alanı") andırıyorlardı. Hareketlilik, aslında uzak ve izole olan mezraların birbirlerinin maddi kültürünü öğrenip içselleştirmeleri için umulmadık olanaklar da sunmaktadır.

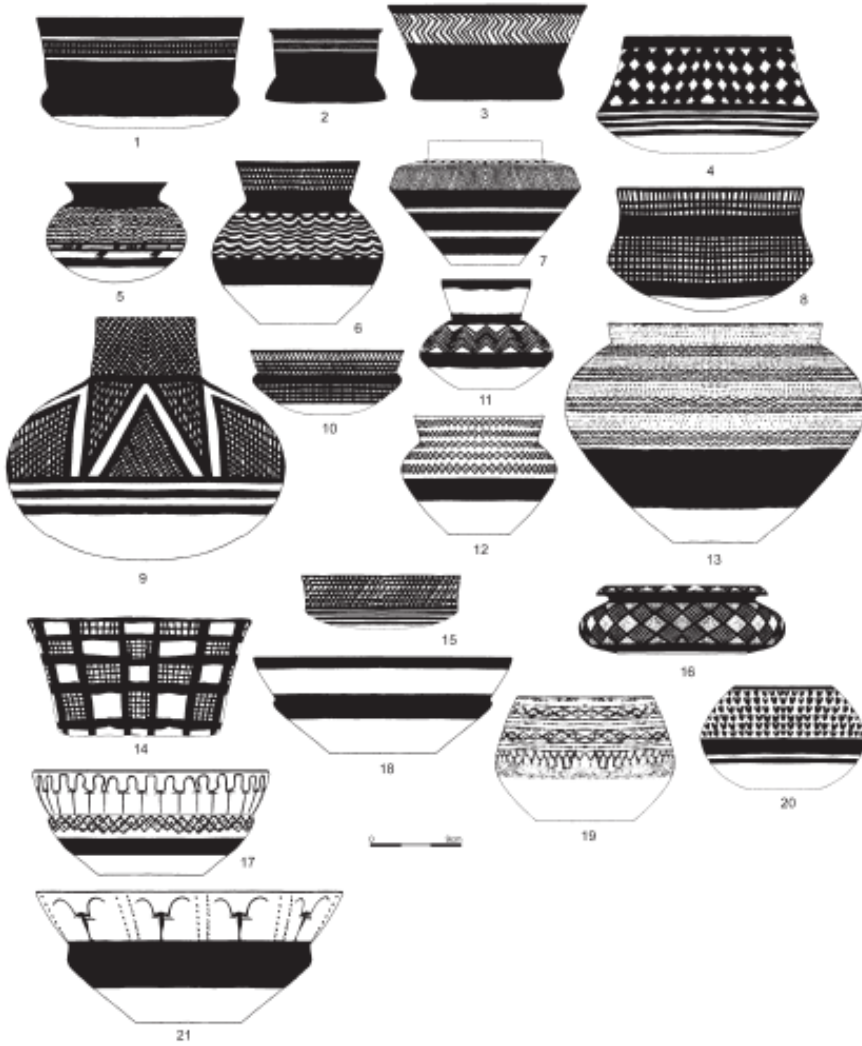
Tell Baghouz, Orta Fırat'ta (nehir yolu ile) Tell Sabi Abyad'dan 300 km. güneyde bulunan 0,6 hektarlık pek küçük bir yerleşimdir. Baghouz, taşkın ovasında kurulmuş olup kuzeydoğudaki Hassuna ile güneydeki Samarra yerleşimlerine eşit uzaklıkta bulunmaktadır (200-250 km). Baghouz, Samarra kültürü için "bir örnek-yerleşim" sayılmasına karşın, Sabi Abyad'dakilere çok benzeyen çanak-çömlek örnekleri barındırır. Tell Sabi Abyad'da da Baghouz'da da, kap yüzeyleri birer obsidyen ya da çakmaktaşı obje aracılığıyla tıraşlanmış veya hut bir deri/kumaş/sünger parçası ile sıvazlanarak parlatılmış ve boyalı görünüm için hazır hale getirilmişlerdir. İki örnekte de (*boyalı* yani *kaliteli* kaplar için) fırınlama derecesi 850 ila 1050 °C'dir. Buna karşılık Turuncu iyi mallar 750 ila 850 °C'de pişer. Samarra kültür dairesine ait sayılmakla birlikte, Baghouz çanak-çömleklerinin (*Samarra iyi malları*) Sabi Abyad keramikleri (*Standart iyi mallar*) ile paralellik sergilemesi görmezden gelinemez. Demek ki *Samarra iyi malları* Samarra kültür dairesinin dışına çıkabilmiş ve Kuzey Mezopotamya'nın farklı bölgelerine ulaşarak orada yeni bir keramik geleneğinin oluşumuna katkı sağlamıştı. Sabi Abyad'daki *Standart iyi mallar* kuşkusuz dışarıdan getirilmemiş, yerleşim civarında yerel olarak üretilmişti (Nieuwenhuyse vd., 2001: 155-162).

Görüldüğü gibi, komşu Balikh (Sabi Abyad) ve Habur (Tell Boueid II) vadilerinin maddi kültürleri birbirine benzemekte; bu ikisindeki kültürel unsurlar,

epey güneydeki Orta Fırat yerleşimi Tell Baghouz ile Yukarı Fırat'taki Halula'da tekrar etmektedir. İkisi de Fırat kıyısında kurulmuş bu iki yerleşimin birbirine uzaklığı nehir yolu kullanıldığında en az 400 km. olsa da, aynı tarzda üretilmiş yalın kaplar ve *Samarra-tipi iyi mallar* iki yerleşimi ortak bir kültürde buluşturmaktadır. Özetle, Tell Sabi Abyad ve Tell Halula gibi büyükçe yerleşimler başta olmak üzere, hem Fırat, hem de Fırat'ın kolları Balikh ve Habur üzerinde kurulmuş çok sayıda yerleşim, çanak-çömlek üretim teknolojisi ve buna eşlik eden estetik anlayış bakımından yeni bir devrin gelişini haber vermektedirler.

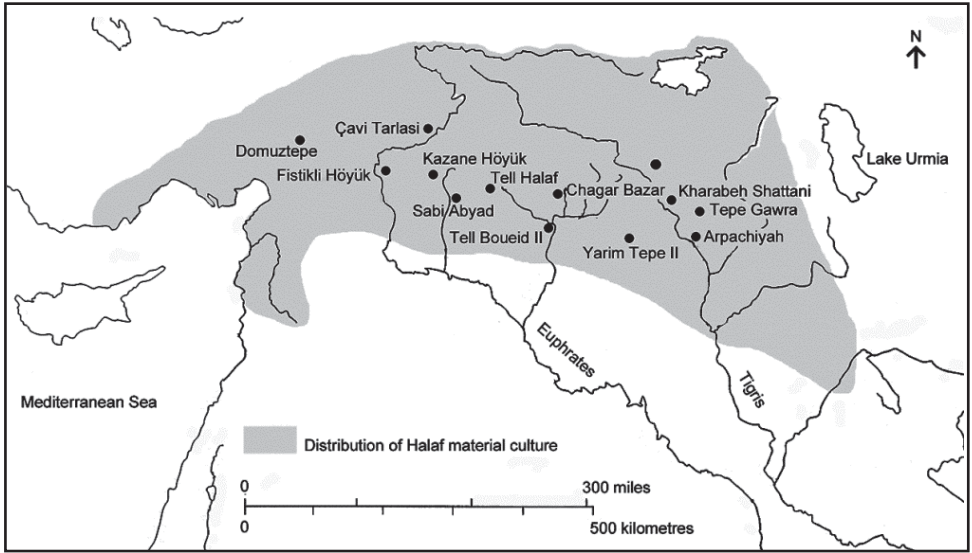
Şekil 9: Halaf Döneminde (MÖ. 5900-5300) Ticarete de Konu Olan Bezekli Keramik Örnekleri

Kaynak: Akkermans, 2013a: 23.

Bezekli ve boyalı estetik kapların kaba/yalın kaplarla yer değiştirmesi, acaba toplumun yarı-göçebe yaşam koşullarına geçişi ve bundan dolayı beslenme alışkanlıklarının değişmesi ile bağlantılı mı idi? Bir kere, süt üretimi-tüketiminin başlangıcı ile yeni kapların ortaya çıkışı kronolojik açıdan örtüşmektedir. Öte yandan, boyalı-bezekli kâselerin alkol üretimi-tüketimiyle ilişkili olması da ihtimal dâhilindedir: Kuzeybatı İran'ın Geç Neolitik yerleşimlerinden Hacı-Firuz Tepe'de keşfedilen *boyalı iyi mallardan* birine uygulanan içerik analizi, sözü geçen kapta bira kalıntılarının bulunduğunu ortaya koymuştur. Tell Sabi Abyad'ın *Erken Halaf* dönemine tarihlenen bir boyalı kabın üstünde de "ziyafet sahneleri" yer almaktadır. Belki de eskiye kıyasla *daha hareketli* (yarı-göçebe) hale gelen yeni toplum yapısı şölenleri teşvik etmiş; servis için kullanılan boyalı-bezekli kâseler-kaplar da, ailelerin saygınlık kazanma amacıyla bunlara sahip olma arzusunu kamçılıyordu (Nieuwenhuyse, 2009a: 88-89).

Şekil 10: Halaf Evreni

Kaynak: Fletcher 2016: 428, fig 16.1.

MÖ. 5900'den itibaren Kuzey Mezopotamya'da "Erken Halaf" (5900-5700) devrinin başladığı ve Halaf maddi kültürünün en temel unsurlarının aynı yerleşimlerde bir araya geldiği görülecektir. Bunlar, 1- *Tholos* adı verilen yuvarlak planlı küçük yapılar, 2- obsidyen işçiliğinin yaygınlığı, 3- kil figürinler, 4- kil sapan taşları, 5- damga mühürler, 6- en önemlisi de turuncu-pembe renk boyalı ve bezekli çanak-çömleklerdir (Grimbergen, 2016: 13). Ama *Erken Halaf*'ta tabakalaşma izleri zayıftır; kamu binalarından ve zanaatta uzmanlaşmadan eser yoktur; çok küçük olan yerleşimler birbirinden uzak ve izoledir. Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant'ı aynı maddi kültürde birleştiren nedenler

kuşkusuz birden fazlaydı. 1- yarı-göçebe yaşam tarzı nedeniyle hayvanlarını otlatmak için uzak meralara gitmek zorunda olan topluluklar arasındaki fiziki temas, 2- çanak-çömleği de kapsayan takas ilişkileri, 3- topluluklar-arası evlilikler, 4- kültürleşme (kültürel öykünme) ve ona eşlik eden teknoloji transferi (Fletcher, 2016: 429-431).

SONUÇ

İnsanoğlunun uzun soluklu tarihinde başlıca iki dönüm noktası var: Besin üretimi devrimi (Neolitik Devrim) ve Sanayi Devrimi. İlki çok daha önemli ve MÖ 10000 – MS 1800 arasındaki 12 binyıllık zaman dilimini kaplıyor. Bu devrimin hayatımıza getirdiği yenilik çok açık: Besinimizi doğanın sunduğu haliyle hasat etmek yerine kendimiz üretmeye başladık, yani tarımı ve besiciliği icat ettik. Şaşırtıcı biçimde, Neolitiğin ilk 3 binyılı (Çanak-Çömleksiz ya da *Erken Neolitik*: MÖ. 10000-7000) bizim çağımıza zamansal açıdan daha yakın olan sonraki 1,5 binyıla (Çanak-Çömleklili ya da *Geç Neolitik*: MÖ. 7000-5500) kıyasla daha iyi tanıyoruz. Bu, *Erken Neolitik* yerleşimlerinin daha büyük ve kalabalık olmasından, ayrıca o dönemde mimari açıdan daha görkemli ve kalıcı eserlerin verilebilmesinden kaynaklanır. Örneğin Yakın Doğu'nun *Geç Neolitik* yerleşimlerinde, (aradan 3 binyıl geçmiş olmasına karşın) Göbeklitepe tapınak kompleksinin bir benzeri değil, soluk bir kopyası bile mevcut değildir. İkincisi, *Erken Neolitik* sonlarında ortaya çıkan ve içlerinde binlerce kişiyi barındıran *mega-köyler* de *Geç Neolitikte* ortadan kaybolmuşlardır.

Neolitiğe yüzeysel bir bakış attığımızda şu yargıya varmamız çok kolay ve hızlı olurdu: İnsanoğlu, Neolitiğin ilk yarısında muazzam bir ilerleme kaydederek bugün de beslenme rejimimizin temel unsurları olan 4 et hayvanını evcilleştirmiş, 8 bitkiyi ıslah etmiş, kalabalık köyler kurmuş ve ortak kültür için tapınak alanları inşa etmişti. Ama bu tip görünür-büyük adımların benzerlerine *Geç Neolitikte* rastlanmaz. *Geç Neolitik* bu yüzden Aydınlanma Çağı yazarlarının Orta Çağ'a layık gördüklerine benzer bir imaja sahip olmuştur: durağanlık, geçici ve küçük yerleşmeler, sanat anlayışında gerileme... Oysa Orta Çağ için yanlış olan *Geç Neolitik* için de yanlıştır: Aslında ikisi de, klasik "ilerleme" yaklaşımlarına uymayacak biçimde, doğaya ve/veya tarihe karşı *mukavemet* gösterilen, içlerinde geleceği ve "yepyeni"yi saklayıp büyüten dönemlerdir. Modern bilimler ve teknoloji nasıl daha ileri görülen Klasik (Grekoromen) atmosferde değil feodal kozada büyüdülerse, uygarlık da binlerce kişinin aynı mekânı paylaştığı *mega-köylerde* doğmadı, *mega-köylerden* kentlere geçiş hiç yaşanmadı, tersine uygarlığın tohumlarının atıldığı *Geç Neolitik ve Kalkolitik yerleşmeler* son derece mütevazı ve eşitlikçi görünmekteydi. Hızlı ve kolay yargılardan kaçınmak için yapılması gereken, *Geç Neolitiğin* gerçekte nasıl bir koza ördüğüne odaklanmaktır. Biz de öyle yapalım.

1- *Geç Neolitik 3'*te yaşanan en önemli gelişme MÖ. 6200 iklim olayıdır ki kuraklaşma ve soğumadan ibaret olan iklim değişikliği Kuzey Mezopotamya toplumlarını hareketli çobanlığa zorlamış, hayvanların uzak otlaklara götürüldüğü bir besicilik formu güç kazanırken geçim ekonomisinde tarımın payı azalmıştır. Toplumları yerleşikliğe yönelten üretim etkinliklerinin daralması, buna karşılık "hareket" (kısa ya da uzun mesafeli göç) gerektiren yaylacılık, avcılık ve toplayıcılık gibi sektörlerin güçlenmesi, Aydınlanma'nın eğittiği zihnimiz tarafından bir çeşit "gerileme" olarak algılansa da, aslında yaşanan atalarımızın doğanın meydan okumasına verdikleri bir karşılık, bir "mukavemet"tir. Bu dönüşüme eşlik eden diğer gelişmelerden de göreceğimiz üzere, *doğaya ve iklime mukavemet, atalarımızın sorun çözme yeteneklerini artırmıştır.*

2- Kuzey Mezopotamya toplumunun zorluklarla mücadele stratejileri içinde *ikincil ürünler devrimi* de vardır. Buna göre, artık çobanlıktan anlaşılan yalnızca ihtiyat saikiyle kenarda "canlı et" tutmak değil, süt ve yün gibi ikincil ürünlerden de sonuna dek yararlanmaktır. Çanak-çömlek parçalarındaki hayvansal yağ kalıntıları sayesinde Yakın Doğu toplumlarının MÖ. 7. binyılın ikinci yarısında süt üretmeye başladığını biliyoruz. Keşfedilen ağırşaklar ise, *Geç Neolitik 3* yerleşimlerinde yün eğrildiğini ortaya koyuyor. Bu iki gelişme de kuşkusuz toplumun "soğuma"ya ve "kuraklaşma-kaynaklı yiyecek kıtlığı"na verdiği etkili yanıtlardır.

Aşağıda, dönemin çok yoğun bir kültürel temas ortamında şekillendiğini zaten vurgulayacağız. Ama temasın ekonomide yarattığı birörneklik bu paragrafta anlatılmalı. Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant yerleşimlerinde, *Geç Neolitik*'in ikinci yarısı boyunca (MÖ. 6300-6200'lerden sonra) geçim biçimleri ayırt edilemeyecek denli benzeşti. Yerleşimlerin tamamında geçimin temel kalem çobanlığı ve bu sektöre de keçi-koyun çobanlığı hâkimdi. Beslenen hayvanlar kadar avlananlar da pek çok yerde aynıydı: ceylan ve yaban eşiği, az miktarda da alageyik ve yaban öküzü. Ekimi yapılan bitkiler de birörnekti: buğday, arpa, mercimek, bezelye ve nohut. Başka bir deyişle, *Geç Neolitik 3-4* toplumlarının üretip tükettikleri hayvansal ve bitkisel gıdanın oransal dağılımı, aralarına yüzlerce km. mesafe giren çok uzak yerleşimlerde bile aynı idi.

3- *Geç Neolitik III ve IV* maddi kültüründe özellikle öne çıkan unsurlar, hesap taşları, mühürler ve kil kadın figürinleridir (heykelcikler). Hesap taşları, tarihin ilk uygarlığının doğum yeri olan Uruk kentinde MÖ 4. binyıl boyunca kayıt ve hesap işleri için kullanıldı. Herhalde 2500 yıl önceki işlevi de aynıydı, uzak-mesafeli gönderilerde ve alış-verişlerde iki tarafın iradesini ortaklaştırmak için bu kil objelerden yararlanılmış olması mümkün. Mühürlerin işlevi ise, özel mülkiyete tabi malların tescili ve besin depolarının kamusal denetim altında tutulması olabilir. *Erken Neolitikte* üretim, tüketim ve kültürler başta ol-

mak üzere toplumsal-ekonomik olguların pek çoğu kolektif düzeyde örgütleniyordu. *Geç Neolitikte* ise saydığımız olguların tamamı aile-eksenli örgütlenir olmuştur. Özel mülkiyetin gelişmesi de, ev-temelli (domestik) ekonominin güçlenişinden kaynaklanmış olmalı. Kolektif üretim-tüketim-mülkiyetten aile-eksenli üretim-tüketim-mülkiyete geçiş, kuşkusuz “gerileme”ye değil “toplumsal karmaşıklığın derinleşmesi”ne işaret eden gelişmelerdir. Yüzlerce km. boyunca Kuzey Mezopotamya'nın pek çok farklı bölgesinde karşımıza çıkan kil kadın heykelciklerine gelince, bunlar da bize iki önemli gerçeği açıklıyorlar: a) bereket ve doğurganlıktan güç alan tanrısallık tasarımları doğuyor, b) ortaya çıkmakta olan din/dinler onların somut göstergelerinin hızlı dolaşımından da anlaşıldığı üzere çok geniş bir coğrafyada ortaklaşmak üzeredirler.

4- *İklim değişikliğine mukavemet*, pek çok yeniliğin ardındaki itici güç olabilir. Örneğin Samarra maddi kültürüyle şekillenen Orta Dicle Havzası toplumlarının MÖ. 6. binyıl başlarında tarihin ilk sulamalı tarımını yapmış olmaları mümkün. Eğer bu doğru ise, uygarlığın beşiği Güney Mezopotamya'ya sulama bilgisini götürenler büyük olasılıkla Samarra kültürüne mensup göçmenlerdi. Ama sulama yapıldığını sandığımız yerleşimde tahıl tohumlarının büyüme yerine küçüldüğünü saptıyoruz ki bunun nedeni tuzlanma olabilir. Tohum boyutları küçüldüğünde çiftçiler tahıllarını yaban doğadan hasat edebilmişlerdir. Kısacası insanın doğadaki değişimlere uyum sağlama (*survival*: hayatta kalma) kapasitesi muazzamdır. Hareketli (yani yarı-göçebe) çobanlığın tarım aleyhine güçlendiği bir ortamda, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant toplumları mallarını, yiyeceklerini, bilgilerini ve tekniklerini yakın-uzak komşularıyla paylaşmışlardır. Darlık ve kıtlık, çatışmayı değil “işbirliği-dayanışma-takas” üzerinden *birlikte-yaşamayı* teşvik eden bir ortamın doğumuna hizmet etmiş olmalı. Hareketlik çobanlık sayesinde uzak toplumların belli aralıklarla bir araya geldikleri ve takas esnasında deneyimlerini (bilgilerini, din ve sanat anlayışlarını...) birbirlerine aktardıkları sanılıyor. Eğer öyle ise, iklimin kötüleşmesi kültürel teması kesmek yerine daha da güçlendirmiş olmalı.

5- *Boyalı keramik devrimi* böylesi bir atmosferde boy verdi. “Geçiş”, “Proto-Halaf” ya da “Geç Neolitik 4” olarak adlandırılan MÖ. 6050-5900 arasında Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant'ın pek çok köşesinde bezeksiz çanak-çömlekler “boyalı-bezekli ve ince cidarlı estetik kaplar” eklendi. Devrimi mümkün kılan gelişme, yeni-benzersiz bir çömlek pişirme tekniğinin bulunmuş olması ve bu tekniğin hızla çevreye yayılmasıdır. Fırının içindeki oksijen ve karbondioksit miktarının denetlenmesinden ibaret olup ustalara kap rengini belirleme olanağı tanıyan yeni teknik ve bezek desenleri inanılmaz bir hızla uzak komşular arasında yayılmış geniş bir kültür evreninin ortaya çıkışına fırsat tanımıştır. İkincisi, yeni maddi kültür (şimdilik *Proto-Halaf*, sonra *Halaf*) onu önceleyen

ve koşullayan Hassuna ve Samarra maddi kültürlerinin sentezinden doğmuştur. MÖ. 6900 yıllarında imal edilen ilk çömlekler besin saklama ve taşıma amacıyla üretilmiş yalın kaplardı. Bunlar en az 600 yıl boyunca büyük, estetik açıdan iddiasız ve bezeksiz olarak üretilen ihtiyaç kaplarıydı. 7. binyılın son çeyreğinde daha kaliteli kaplar yapıldı. “İyi mallar” denen bu kaplar, on-yıllar boyunca Hassuna ve Samarra maddi kültürünün tipik örnekleri olarak iki sınıfa ayrılmışlarsa da aslında iki kültür evreninin karşılıklı etkileşimlerinden güç almıştı. Üçüncü adım, bu ikisinin, özellikle de Samarra iyi malları denen grubun boyalı versiyonlarının üretilmesi oldu. “Boyalı keramik devrimi” temasındaki farklı toplumların katkısıyla şekillenmişti, bu yüzden aynı toplumlar tarafından çabucak benimsendi, yani devrimin yayılımı hızlı oldu.

Boyalı ve bezekli kapların sayısının ve toplam üretim içindeki oranının birkaç yüzyıl içinde inanılmaz bir hızla artması, “toplumsal değişme” işareti olarak okunabilir. Peki, neydi bu? Boyalı ve bezekli kapların ziyafetlerde kullanılmış olması akla gelen ilk varsayım. Açalım. 1- Bu dönemde Yakın Doğu’da alkollü içki tüketiminin başladığına dair deliller mevcut. Estetik kaplar belki de içki servisinde kullanılıyorlardı. 2- Kap bezekleri içinde dans-eğlence sahneleri de saptanıyor. Bu sahneler, toplumun farklı unsurlarını bir araya getiren şöenlerin birer toplumsal uyum aracı olarak işlev gördükleri hissini vermektedir. Hatta belki yabancı konuklar da çağrıldığı için ziyafetler sayesinde kültürlerarası karşılaşma olanakları sanıldığından çok daha fazlaydı. Kısacası, şöenler esnasında yalnız içkiler değil hazırlanan yiyecekler de konuklara bu özel kaplarda sunulmuş olabilir. 3- Geç Neolitik toplumları hala eşitlikçi iseler de, mühürlerin ve hesap taşlarının işaret ettiği üzere, sahip olunan mallar ve takas etkinlikleri aileler arasında yine de belli statüler yaratmış olabilir. Eğer öyle ise, bir aileye ait estetik objeleri beğenen başka bir ailenin aynı objelere sahip olmayı istemesi ve boyalı kap imalatının hız kazanması son derece doğaldır. 4- Son olarak boya-bezek-süsleme, bölgesel ya da yerel kimliklerin görsel sunuluşunu-hatırlanmasını kolaylaştırdığı için ortak hafızayı kuran önemli bir unsur olabilir. Hepsisi değilse de, takas yolları üzerinde bulunan kavşak-yerleşimler yoğun üretim merkezleriydi, oralarda dışarıdan gelen (yabancı ustaların yaptığı) kil kaplara rastlamak da herhalde diğerlerine kıyasla daha olası idi. Tell Sabi Abyad gibi kavşaklar sayesinde, yeni teknikler ve ifade biçimleri aynı mekânda toplanıp uzak noktalara kısa sürede taşınabiliyor olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akkermans, P. M. M. G. (2013a). Northern Syria in the late Neolithic, ca. 6800-5300 BC. W. Orthmann, P. Matthiae ve M. al-Maqqdissi (Eds.), *Archéologie et Histoire de la Syrie – I: La Syrie de l'époque néolithique à l'âge du fer* (ss. 17-31). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Akkermans, P. M. M. G. (2013b). Tell Sabi Abyad, or Ruins of the White Boy: A Short History of Research into the Late Neolithic of Northern Syria. D. Bonatz ve L. Martin (Eds.), *100 Jahre archäologische Feldforschungen in Nordost-Syrien – eine Bilanz* (ss. 29-43). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Akkermans, P. M. M. G. (2014a). Late Neolithic Tell Sabi Abyad in Perspective. P. M. M. G. Akkermans, M. L. Brüning, H. O. Huigens ve Olivier P. Nieuwenhuys (Eds.), *Excavations at Late Neolithic Tell Sabi Abyad, Syria: The 1994-1999 Field Seasons* (ss. 247-256). Turnhout: Brepols Publisher.
- Akkermans, P. M. M. G. (2014b). Settlement and Emergent Complexity in Western Syria, C. 7000-2500 BCE. C. Renfrew ve P. G. Bahn (Eds.), *The Cambridge World Prehistory* (ss. 1462-1473). New York: Cambridge University Press.
- Akkermans, P. M. M. G. ve Van der Plicht, J. (2014). Tell Sabi Abyad: The Site and its Chronology. P. M. M. G. Akkermans, M. L. Brüning, H. O. Huigens ve O. P. Nieuwenhuys (Eds.), *Excavations at Late Neolithic Tell Sabi Abyad, Syria: The 1994-1999 Field Seasons* (ss. 17-28). Turnhout: Brepols Publisher.
- Akkermans, P. M. M. G., Cappers, R., Cavallo, C., Nieuwenhuys, O., Nilhamn, B. ve Ote, I. N. (2006). Investigating the Early Pottery Neolithic of Northern Syria: New Evidence from Tell Sabi Abyad. *American Journal of Archaeology*, 110, 123-156.
- Ateşoğulları, S. ve Tekin, H. (2005). Yrd. Doç. Dr. Halil Tekin ile Söyleşi. *İDOL: Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi*, 7(24), 34-43.
- Bader, N. O., Bashilov, V. A., Le Mière, M. ve Picon, M. (1994). Productions locales et importations de céramique dans le Djebel Sinjar au VIe millénaire. *Paléorient*, 20(1), 61-68.
- Bernbeck, R. ve Nieuwenhuys, O. (2013). Established Paradigms, Current Disputes and Emerging Themes: The State of Research on the Late Neolithic in Upper Mesopotamia. O. Nieuwenhuys, R. Bernbeck, P. M. M. G. Akkermans ve J. Rogasch (Eds.), *Interpreting the Late Neolithic of Mesopotamia* (ss. 17-37). Turnhout: Brepols Publisher.

- Bryce, T. ve Birkett-Rees, J. (2016). *Atlas of the Ancient Near East: From Prehistoric Times to the Roman Imperial Period*. Oxon: Routledge.
- Campbell, S. (2007). Rethinking Halaf Chronologies. *Paléorient*, 33(1), 103-136.
- Cavallo, C. ve Moesker, T.. (2008). Faunal Remains from the Neolithic Levels of Tell Sabi Abyad (Syria). E. Vila, L. Gourichon, A. M. Choyke ve H. Buitenhuis (Eds.), *Archaeozoology of the Near East – VIII* (ss. 323-333.) Lyon: Publications de la Maison de l’Orient et de la Méditerranée.
- Charvát, P. (2002). *Mesopotamia before History*. London: Routledge.
- Countryman, K. (2007). The Road to Sumer: A Look into the Development of Mesopotamia’s Early Cultures Using the Multilinear Evolution Theory. *Lambda Alpha Journal*, 37, 56-64.
- Cruells, W. (2008). The Proto-Halaf: Origins, definition, regional framework and chronology. J. M. Córdoba, M. Molist, C. Pérez Aparicio, I. Rubio de Miguel, S. M. Lillo (Eds.), *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, Madrid, April 3-8 2006* (ss. 671-689). Madrid: Universidad Autónoma de Madrid.
- Cruells, W. ve Nieuwenhuysse, O. (2004). The Proto-Halaf Period in Syria: New sites, New data. *Paléorient*, 30(1), 47-68.
- Cruells, W., Gomez, A., Bouso, M., Guerrero, E., Tornero, C., Saña, M. ... ve Tunca, Ö. (2013). Chagar Bazar in Northeastern Syria: Recent Work. O. P. Nieuwenhuysse, R. Bernbeck, P. M. M. G. Akkermans ve J. Rogasch (Eds.), *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia* (ss. 467-478). Turnhout: Brepols.
- Çalışkan Kılıç, N., Kılıç, S. ve Çalışkan Akgül, H. (2017). An Archaeometric Study of Provenance and Firing Technology of Halaf Pottery from Tilkitepe (Eastern Turkey). *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 17(2), 35-48.
- Çıvgın, İ. (2017). Karmaşıklık Yönünde İlk Adımlar: Kuraklığın Geçim Ekonomisine Etkisi. *Aktüel Arkeoloji*, 85, 36-51.
- Dooijes, R. ve Nieuwenhuysse, O. P. (2009). Ancient repairs in archaeological research: a Near Eastern perspective. J. Ambers, C. Higgitt ve L. Harrison (Eds.), *Holding it All Together: Ancient and Modern Approaches to Joining, Repair and Consolidation* (ss. 8-12). London: Archetype Publications Ltd.
- Fletcher, A. (2016). Uniformity and Diversity in the Later Neolithic of the Middle East. L. Amkreutz, F. Haack, D. Hofmann ve I. van Luijk (Eds.), *Something Out of the Ordinary? Interpreting Diversity in the Early Neolithic Linearbandkeramik and Beyond* (ss. 427-453). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

- Gallet, Y., Molist Montaña, M., Genevey, A., Clop García, X., Thébault, E., Gómez Bach, A. ... Nachasova, I. (2014). New Late Neolithic (c. 7000–5000 BC) archeointensity data from Syria. Reconstructing 9000 years of archeomagnetic field intensity variations in the Middle East. *Physics of the Earth and Planetary Interiors*, 238, 89-103.
- Gómez, A., Cruells, W. ve Molist, M. (2014). Late Neolithic pottery productions in Syria. Evidence from Tell Halula (Euphrates valley): A technological approach. M. Martín-Torres (Ed.), *Craft and science: International perspectives on archaeological ceramics* (ss. 125-134). Doha: Qatar Foundation.
- Grimbergen, L. (2016). *The Social Use of Animals in the Halaf Period: On the meaning of animal remains and animal representation*. Yayınlanmamış Master Tezi. Leiden University – Archaeology, Leiden.
- Kaymak, B. (2011). *MÖ. IV. ve II. Binlerde Mezopotamya'ya Göçler ve Göç Sonrası Siyasi Gelişmeler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD., Ankara.
- Liverani, M. (2014). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. Translated by S. Tabatabai. Oxon: Routledge.
- Maisels, C. K. (1993). *The Emergence of Civilization: From Hunting and Gathering to Agriculture, Cities and the State in the Near East* (revised paperback edition). London: Routledge.
- Maisels, C. K. (2001). *Early Civilizations of the Old World*. London: Routledge.
- Merpert, N. Ya. (1993). The Archaic Phase of the Hassuna Culture. N. Yoffee ve J. J. Clark (Eds.), *Early Stages in the Evolution of Mesopotamian Civilization: Soviet Excavations in Northern Iraq* (115-127). Tucson: University of Arizona Press.
- Molist, M., Anfruns, J., Bofill, M., Borrell, F., Clop, X., Cruells, W. ... Buxó, R. (2013). Tell Halula (Euphrates Valley, Syria): New Data from the Late Neolithic Settlement. O. P. Nieuwenhuys, R. Bernbeck, P. M. M. G. Akkermans ve J. Rogasch (Eds.), *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia* (ss. 443-453). Turnhout: Brepols.
- Niemi, T. (2016). *Near Eastern Tokens: A Contextual Analysis of Near Eastern Tokens from the 7th to the 4th Millennium BC*. Yayınlanmamış Master Tezi. Bergen University – Archaeology, Bergen – Norway.
- Nieuwenhuys, O. (2007). *Plain and Painted Pottery: The Rise of Neolithic Ceramic Styles on the Syrian and Northern Mesopotamian Plains*. Turnhout: Brepols.

- Nieuwenhuysse, O. (2009a). The 'painted pottery revolution': emulation, ceramic innovation and the Early Halaf in northern Syria. L. Astruc, A. Gaulon ve L. Salanova (Eds.), *Méthodes d'approche des premières productions céramiques: Étude de Cas dans les Balkans et au Levant* (ss. 81-91). Rahden: Verlag Marie Leidorf.
- Nieuwenhuysse, O. (2009b). The Prehistory of Pottery Restoration, *Newsletter of the ICOM Committee for Conservation*, 17, 11-13.
- Nieuwenhuysse, O. P. (2017). Globalizing the Halaf. Tamar Hodos (Ed.), *The Routledge Handbook of Archaeology and Globalization* (ss. 839-855). Oxon: Routledge / Taylor & Francis Group.
- Nieuwenhuysse, O. ve Suleiman, A. (2016). From Pre-Halaf to Halaf: The Changing Human Environment in the Khabur Headwaters, Northeastern Syria. I. Thuesen (Ed.), *Proceedings of the 2nd International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 22-26 May 2000 – Copenhagen, Volume 1* (ss. 41-53). Bologna: University of Bologna Department of History and Cultures / Eisenbrauns.
- Nieuwenhuysse, O., Jacobs, L., Van As, B., Broekmans, T. ve Adriaens, A. M. (2001). Making Samarra Fine Ware - Technological Observations on Ceramics from Tell Baghouz (Syria). *Paléorient*, 27(1), 147-165.
- Nieuwenhuysse, O. P., Roffet-Salque, M., Evershed, R. P., Akkermans, P. M. M. G. ve Russell, A. (2015). Tracing pottery use and the emergence of secondary product exploitation through lipid residue analysis at Late Neolithic Tell Sabi Abyad (Syria). *Journal of Archaeological Science*, 64, 54-66.
- Petrova, N. Yu. (2012). A technological study of Hassuna culture ceramics (Yarim Tepe I settlement). *Documenta Praehistorica*, 39 (2012), 75-82.
- Plug, H., Van der Plicht, J. ve Akkermans, P. M. M. G. (2014). Tell Sabi Abyad, Syria: Dating of Neolithic Cemeteries. *Radiocarbon*, 56(2), 543-554.
- Scarre, C. ve Fagan, B. M. (2016). *Ancient Civilizations* (4th edition), Oxon: Routledge.
- Streily, A. H. (2000). Early Pottery Kilns in the Middle East, *Paléorient*, 26(2), 69-81.
- Tekin, H. (2015). Yukarı Mezopotamya'nın İlk Boyalı Çanak-Çömlekleri: Hassuna, Samarra ve Halaf – Yeni Yorumlar ve Yaklaşımlar I – Bölüm 1: Hassuna ve Samarra. *OLBA*, XXIII, 1-57.
- Von Wickede, A. (1990). *Prähistorische Stempelglyptik in Vorderasien*. Munich: Profil Verlag.
- Zengin, F. E.. (2007). *Antik Yunan Seramiklerinde Çömlekçilik Konulu Sahneler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Seramik Anasanat Dalı, İzmir.